

jovan kesar

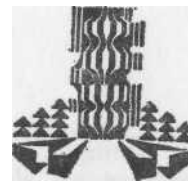

**djetinjstvo
moje
ukradeno**

JOVAN KESAR

DJETINJSTVO MOJE UKRADENO

(II dopunjeno izdanje)

Nacionalni park »Kozara«
Prijedor,
1983. godine

Izdavač:
Nacionalni park »Kozara«
PRIJEDOR

Odgovorni urednik:
Drago Šormaz

Recenzenti:

Dr Joco Marjanović
Dragoje Lukić

Lektor:
Drago Šormaz

Tehnički urednik:

Štampa:
GRO »M. Gembarovski« Nova Gradiška

**ISPOVIJEST ZORE SKIBE, ROĐENE DELIĆ,
NASTAVNICE MATEMATIKE U OSNOVNOJ ŠKOLI
»BRAČA ŠIMIĆ« U MOSTARU, JEDNOG MEĐU
23.000 KOZARAČKE DJECE ZATVORENE U USTA-
ŠKIM LOGORIMA, OD KOJIH JE 11.000 ZAUVIJEK
NESTALO.**

**IMALA JE SAMO ČETIRI GODINE KAD SU JE
STRPALI U BODLJIKAVE ŽICE, TUKLI I UBJEĐI-
VALI DA SU JOJ OCA I MAJKU ZVJERSKI UBILI
PARTIZANI.**

**TRI PUTA JE PREKRŠTAVANA, DVA PUTA SU
JOJ MIJENJALI IME, ALI JE USPJELA DA SE
OTRGNE OD TOG JEVANĐELJA ZLA, DA PROZRE
TAJ ZLOČIN POD PLAŠTOM MILOSRĐA I DA
NAĐE SVOJ PUT.**

KRIK PROTIV RATA

Zamolio bih poštovane čitaoce da mi oprostite ako u ovoj bilješci ne nađem uvijek one prave riječi kojima bi trebalo predstaviti i preporučiti ovu knjigu. Jer, čitajući stranicu po stranicu ispovijesti jedne djevojčice, koja je imala samo četiri godine kada je rat srušio njeno djetinjstvo, osjećao sam neku čudnu potrebu čas da zaplačem, čas da stegnutih zuba do bola — urliknem. Takvog osjećanja nisam se mogao osloboditi do posljednje stranice teksta, vjerovatno zato što sam i sam, kao bosonogi dječak, doživio kolektivnu sudbinu 23 hiljade malih Kozarčana koji su u onom suludom naletu nacizma svučeni sa svoje pitome planine, odvojeni od roditelja i bačeni u krvavi kovitlac logorskog pakla. Svakome od njih neko je ubijen. Najčešće, bili su to otac i majka.

U toj dugoj koloni, okruženoj ubistvenom vatrom i gonjenoj ka novim rasijavanjima u zaborav krila roditeljskog i majčinog osmjeha, i još dalje, u susret pokolju i nečujnom umiranju s robijaškim brojevima oko vrata — nestalo je zauvijek jedanaest hiljada malih Kozarčana. Za svako od njih mogla bi se napisati jedna priča, jedan roman, iako su ušla u najstrašnju životnu dramu i prije nego što su stekla i imala bilo kakvu ličnu biografiju.

»Djetinjstvo moje ukradeno« samo je jedna ispovijest izvučena iz desetine hiljada sudbina koju je, evo, uzbudljivo opisao Jovan Kesar, novinar i reporter, vrsni hroničar našeg vremena i dramski pisac, koji je i sam kao dijete upamtio rat, a posebno ko-

zarski zbjeg, kada je šćućuren u nekoj vododerini čekao na ono najgore. Ovo je samo jedna priča, gotovo identična sa nizom svjedočenja mnogih dječaka i djevojčica sa Kozare što su rat doživjeli na najtragičniji način i iz njega ponijeli duboke ožiljke i duševne rane koje nikako da zacijele, jer su zadobijene u najranijem djetinjstvu.

Oblikovanje istorijske faktografije sadrži u sebi uvijek niz mogućih zamki u koje pisac može upasti. Jovan Kesar, međutim, uspješno ih je izbjegao pronasavši onu pravu relaciju između faktografije, snova i prisjećanja junakinje na ono zlo doba kada između djeteta i vojnika nije bilo nikakve razlike. On je jednostavnim riječima, bez dopunskih tumačenja, izgradio štivo jedne potresne i autentične ispovijesti.

Mnogi ni danas, četiri decenije poslije tih dramatičnih događaja u kojima su učestvovali kao djeca, nemaju snage da ispričaju ono što pamte kao da je juče bilo, a pamtilo se samo najteže.

Zora Delić Skiba, međutim, našla je u sebi dovoljno snage i hrabrosti da se, ovoga puta dobrovoljno, ispovidi i iznese svu svoju tugu koja ju je tako dugo pekla, dublje od vlastite rane. Njeni snovi i krhka prisjećanja vraćaju nas u onaj avgustovski dan 1941. kada je avlija njenog djetinjstva pretvorena u krvavo ustaško razbojište i kada je majka skočala u plamenu sopstvene kuće. Željeznički vagoni iz kojih su ispadala mrtva djeca, ograđen prostor bodljikavom žicom prepun djece iz koga se nije Čuo dječiji plač, Jastrebarsko i logorski broj ispod zasječnog vrata ošišane djevojčice, prekrštavanje i krampus, časne sestre milosrdnice i batina od glogovine od koje se djeca upiške, porodica bliska družini onih koji su izmislili logore za djecu, prekrštavanje i krizma — i dugo poslije osvita slobode onaj neprirodni

uzvik sestre Nevenke: »Šta od tebe uradiše zlo-tvori!?!« — fragmenti su ovog potresnog kazivanja koje ne smije biti zaboravljeno.

U ovoj, po obimu maloj knjižici, sabijeno je mnogo zla. Ona je otvoreno pred čitaoca iznijela svu bestijalnost ustaškog plana o uništenju djece Kozare, korjena života svakog naroda, zločinačko srozanje u bezdan raspamćenosti.

Pa ipak, ja sam uvjeren da će ovu knjigu pažljivo čitati i odrasli i djeca. Mnogima će zasuziti oči, ali te suze su samo opomena i garancija da se ovakve tragedije nikada više neće ponoviti. Ova knjiga je i krik protiv rata u kojem djeca, do današnjeg dana, najviše stradaju, jer i najmanje mogućnosti imaju da se brane.

(Iz recenzije)

Dragoje Lukić

MAJKA U PLAMENU

SVAKO nesretno djetinjstvo — nesretno je na svoj način. Ne parafraziram Tolstoja. Ja, Zora Skiba, nastavnik matematike u Osnovnoj školi »Braća Šimić« u Mostaru, imam pravo da to kažem. Traume koje sam doživjela u ranoj mladosti još me progone. Udata sam. Imam sina Milorada i kćer Slavicu. Oboje su studenti. Brak iz ljubavi i moja divna djeca pomogli su mi da koliko-toliko zaboravim šta znači biti ratno siročić i ustaški talac. Ali, ne ide to lako. I ljepota, a kamo li grozote — ostavljaju biljeg.

Prolazile su godine, a u meni je nekako mutno živjela slika logorskih žica. Nisam mogla da se opustim. Dugo sam osjećala kompleks manje vrijednosti. Potreba za sigurnošću, potreba da volim i da budem voljena, da sam nekome mila, bila je kod mene toliko jaka da je u mom ophođenju sa ljudima stvorila pokornost i poniznost. Zbog toga sam bila vrlo nezadovoljna sobom.

Mnogo je velikih rezova bilo u mom životu. Svaki je ostavio ožiljak. I kad sam počela da vjerujem da su svi događaji iz mog djetinjstva samo ružni snovi, dogodilo se nešto neočekivano, nešto što me približilo samoj sebi.

Bilo je to 26. maja 1979. Poštar mi je tog dana uručio poziv da prisustvujem Zboru pionira Jugoslavije u Jastrebarskom. Ne znajući o kakvom se skupu radi, odlučila sam da pismo pažljivo pročitam. Zvali su me da prisustvujem svečanosti koja se — povovo-

dom 60 godina SKJ — održava u spomen djece žrtava fašističkog terora.

Zašto baš mene zovu na tako značajnu manifestaciju? Oči su mi zastale na rečenici: »Velike su to bile patnje i zato se mi ne možemo otrgnuti od tih dana. Lika, Kordun, Banija i Bosna uvijek će ih se sjećati«. Na kraju poziva bila je odštampana pjesmica Đorđa Đurića, dječaka-logoraša, »Lastavici s logorskog zida«:

Sleti mi na rame
sestro lastavice
i zapjevaj pjesmu
o srušenom gnijezdu
o nesrećnom pticu,
0 smrskanom srcu
okovanom suncu
1 dječjem plaču
za otetom dojkom.

Nešto me posjeklo u srcu. Zaplakala sam. I kroz suze, koje nisam dugo mogla zadržati, ukazivao se dio po dio moje prošlosti. Kockicu po kockicu slagala sam mozaik svoga života, približavajući se samoj sebi.

Nikad se sasvim nisam oslobodila snova u kojima sam gladna, u kojima dobijam batine, u kojima me šišaju kao ovcu. Ali, vremenom uspjela sam da to toliko potisnem da sam sebi postavljala pitanje: kakve veze ti ružni snovi imaju sa mojim djetinjstvom. Imam divnu djecu, muža, posao koji volim, zašto da obnavljam svoja sjećanja na strahote rata i logore. Znala sam da su ona toliko bolna da nemam snage da ih obnavljam. Ali, znala sam i drugo: kad počneš gubiti pamćenje, kraj je.

Tri dana bila sam van sebe. Krijući se od djece i muža, koji nisu navikli da me vide uplakanu, plakala sam kao kiša. Svoje teške snove, tu višegodišnju moru gotovo nikom nisam pričala. Velike nevolje nauče te da čutiš i trpiš. To je bila moja tajna. Prosto — činjenica iz rodnog lista. Ali, nešto neodoljivo vuklo me da provjerim tu činjenicu. Strepila sam kako će na mene djelovati susret sa mjestom gdje je bio zloglasni ustaški logor. Znate kako je kad nešto duboko zakopate, pa ga poslije toliko vremena treba otkopati. A strah vas je šta ćete naći.

Moje tužno okovano djetinjstvo ličilo je na list koji žuti. Poziv da prisustvujem velikom Zboru pionira Jugoslavije djelovao je kao grom iz vedra neba. Krenula sam u Jastrebarsko. Krenula sam u svoju prošlost. Ne znam zašto sam toliko dugo stajala pred ogledalom spremajući se za taj susret.

Godinama sam nešto čekala, nešto što je moralo doći. Obuzela me bila radosna zebnja. Jastrebarsko ili Jaska, kako smo ga mi zvali, znači postoji i ja se s njim moram još jednom sresti.

Tu gdje su nam polomljena krila, na molbu organizatora pionirskog skupa, govorila sam pred više stotina dječaka i djevojčica o iskidanim snovima svoga djetinjstva.

Kad je voditelj programa rekao: »Sad će vam drugarica Zora Skiba, bivša djevojčica-logoraš, iznijeti svoja sjećanja na život u logoru«, dvoranom se prolomio aplauz. Onda je zavladao tajac. Prišla sam mikrofONU i rekla:

— Dragi moji pioniri, vi ne znate koliko sam sretna što sam ovdje među vama. Govoriću vam o svojim sjećanjima na logor u Jastrebarskom gdje sam bila 1942. Imala sam tad samo četiri godine. Prije no što počnem da vam pričam, nešto ću vas za-

moliti. Ako primijetite da ću zaplakati i da ne mogu dalje, dajte mi podršku.

Odjednom, silno, osjetila sam želju da im kažem sve što znam. Pred očima mi je bila statua majke sa djetetom u naručju, podignuta na mjestu bivšeg logora u Jaski. Zapamtila sam dobro njeno lice. Tu riješenost da se bori, a ne da plače. Ona mi je pomogla da svoje teško djetinjstvo, provedeno u logoru, prihvatim kao nešto što sam stvarno doživjela i da javno, tu pred toplim zahvalnim dječjim očima, osudim fašizam koji je najteže zločine počinio na djeci.

Ispričala sam im svoju krvavu bajku, bajku dužu od 1.001 noći. Bila sam jedna od djevojčica sa brijem pod vratom, jedno od 23.000 kozaračke djece razvijene po ustaškim logorima. Imala sam samo 4 godine kad su me zatvorili u bodljikave žice, tukli i ubjeđivali da su mi oca i majku zvjerski ubili partizani. Tri puta sam prekrštavana, ali sam uspjela da se iz svega toga otrgnem i nađem svoj put.

Po pričanju starijih, moj djed Pero Delić bio je vrlo imućan seljak. Živio je u selu Kruharima kod Sanskog Mosta. Stariji ljudi i danas kažu Delićev mlin, Delićev most... Djedovo veliko imanje naslijedili su njegova dva sina Drago i Dušan. Drago je moj otac. Njegovog lika se ne sjećam. Pričaju da je bio visok gotovo dva metra, lijep, ljudevan. Zbog dobre vesele naravi, nije bilo svatova ni srpskih, ni hrvatskih, ni muslimanskih, a da moga oca nisu pozivali za barjaktara. Bilo ga je, vele, lijepo vidjeti kako u svatovskoj povorci, nasmijan, maše ploškom i barjakom.

Kad mu je bilo 18 godina zagledao se u 16-godišnju Dragicu Prača, svoju majku. Iako su mu roditelji branili da se Dragicom oženi, jer nije bila imućna kao Delići, moj otac je svoju izabranicu jedne noći doveo na konju kući i roditelji nisu imali kud.

Izrodili su petoro djece. Ja sam četvrto dijete. Oni koji su poznavali moje roditelje kažu da ličim na pokojnog oca i da imam njegovu narav.

Rodila sam se u selu Kruharima. Pravoslavnu crkvu u kojoj sam krštena fašisti su zapalili 1941. Zbog toga ne znam tačno datum rođenja. Stariji kažu da je to bilo tri godine pred rat.

Imali smo svega: pune ambare pšenice i kukuruza, štale pune krava i konja, pune kačice sira i skorupa. Veliko imanje otac nije mogao sam da obrađuje, pa je uzimao nadničare. Među njima bio je i neki Omerica, siromašan seljak, kome je otac pomagao da prehrani i školuje mnogobrojnu djecu. Niko drugi nego taj Omerica odveo je moga oca na strijeljanje. Bilo je to 2. avgusta 1941. godine. Obukao je ustašku uniformu da bi se dokopao očevog imanja.

Tati su dan ranije dolazili prijatelji iz muslimanskih i hrvatskih porodica i govorili:

— Drago, bježi kud znaš! Vodi i porodicu. Evo ih! Vrše pokolj nad srpskim življem.

— Šta vam je, ljudi moji, pa vi znate da ja nikom nisam nikakvo zlo učinio? — branio se otac. — Nisam mrava zgazio, zašto bih bježao?

Lakovjernost mu se teško osvetila. Nakon što je ubio moga oca, Omerica se povratio *natrag*, zapalio našu kuću i štalu u kojoj je majka muzla krave. Nas petoro djece gledali smo kako nam mati gori. Obuhvaćena plamenom, majka se borila da iziđe iz štale, koja je gorjela zajedno sa blagom. Na vratima pala je mrtva. Sva je izgorjela, samo su joj stopala ostala čitava.

LOBANJE NA ROGOVIMA

PREKO majčinog ugljenisanog tijela prelazile su krave, strašno ričući. Jednoj kravi, koja je trebalo tih dana da se oteli, progorio je stomak, a njeno mladunče ispalo je napolje. Bilo je živo. Uspjelo je da napravi nekoliko koraka po travi.

Istog dana kad je izgorjela moja majka i ubijen moj otac, ubijen je i moj stric Dušan, i strina Đuja, i moja baba i moj djed Pero.

To je moje najdublje sjećanje. Ono što je bilo prije toga — ne pamtim. To je prvi prizor mog djetinjstva. Htjela sam da ga zaboravim, ali nisam uspjela. Stalno mi se ponavljao u snovima.

Poslije pokolja u Kruharima su ostala zgarišta i mnogo djece siročadi. Među njima i nas petoro: tri sestre Nevenka, Dara i ja i braća Mile i Jovica. Skrivali smo se u kukuruzima, spavali u sijenu i na slami, u izbama, pojatama i štalama. Jeli — šta smo našli. Od nas se nisu odvajali pas Žučko i krava Šarulja. Žučku je bio izgorio rep, a Šarulji koža na stomaku. Šarulja nam je mnogo valjala — hranila nas je mlijekom sve dok je jedan ustaša nije ubio. Nišanio je u nas, a pogodio kravu.

Ubrzo je umro moj brat Jovica. Bio je dojenče. Hranu koju smo mu mi davali nije umio da uzme, a u cijelom selu nije bilo ni jedne majke da ga podoji. Moja devetogodišnja sestra Dara nosila je mrtvog Jovicu dva dana na rukama misleći da on spava.

Bili smo goli i nezaštićeni, kao zemlja pod nama, kao nebo iznad nas.

U Kruharima, na proplanku zvanom Šušnjar, gdje se nekad nalazila naša kuća i imanje, danas je spomen-groblje 5.500 žrtava fašističkog terora. Među njima su i moj otac i moja majka i moj djed i moja baba i moji stričevi.

Masovno ubijanje Srba, Jevreja i Roma na ovom gubilištu ustaše su počele 1. avgusta 1941. Iskopani su dva velika rova — široka tri metra, duboka preko dva, a dugačka 40 metara. Kolone izmrcvarenih ljudi, povezane u žice, lance i konopce, krvnici su dovodili do ovih strašnih grobnica. Najprije su ih tukli maljevima, krampovima, sjekirama i željeznim šipkama, a zatim ubijali puškama i mitraljezima. Neke su klali noževima i bacali u krvlju zalivene rake.

Ubijanje je završeno 3. avgusta uveče. Prema izvještaju Kotarske oblasti, samo u noći između 2. i 3. avgusta ustaška satnija iz Zagreba ubila je ovdje 3.000 talaca. I danas čujem njihov krik. I urlik zlikovaca: krvi, još krvi!

Zastrašeni krvavim prizorom, moje sestre, ja i brat danima nismo smjeli da se približimo našem spaljenom ognjištu. Odjeveni u dronjke, prljavi i vašljivi, skrivali smo se po okolnim šumarcima.

U Kruharima su se pojavile zarazne bolesti. Poslije masovnog strijeljanja leševi su bili slabo zakopani. Tanak sloj zemlje nije mogao da zaustavi krv koja je potocima tekla. Zbog velikih vrućina krv je strašno *zaudarala*. Oblaci muva rojili su se iznad gubilišta. Nismo imali gdje da se napijemo vode — svi bunari u selu bili su puni ljudske krvi.

U Sanskom Mostu fašisti su šenlučili. Slavili svoj krvavi pir. Pjevali, pijančili, psovali. Umjesto jabuka, na volovske rogove naticali su odsječene ljudske glave.

Početkom oktobra 1941. ustaše su počele da prekrštavaju srpsku djecu i prevode ih u katoličku vjeru. Hvatili su nas kao što šinteri love pse lualice. Uхватili su i nas četvoro. Kad su sakupili dosta djece, došao je među nas katolički sveštenik. Učio nas je molitvu: »Moj grijeh, moj grijeh, moj preveliki grijeh, sveti Petre«. Jedan ustaša se drao da će biti zaklan svaki onaj ko ne bude molio prije nego što ga sveštenik pokrsti.

Sveštenik je išao od jednog do drugog djeteta, sačekao bi da svako izmoli naučenu molitvu, a zatim ih škropio svetom vodom i stavljao im u usta svetu hostiju.

Moja najstarija sestra Nevenka nam je krišom rekla da ni za živu glavu ne smijemo da progutamo ono što nam pop stavlja u usta.

Moje pokrštenje bilo je nešto drugačije nego kod ostale djece. Bila sam u toj grupi najmlađa i nisam uspjela naučiti molitvu. Kad je došao red na mene, ja sam šutjela. Odjednom, iznad mene se nadnio ustaša. U ruci je držao nož. Brzim pokretom zasjekao mi je kožu na grkljanu.

Vidjevši da će me ubiti, Nevenka mi je počela govoriti molitvu, a ja sam kroz plač, dok mi je tekla krv sa ranjenog vrata, izgovarala:

— Moj gi, moj gi, moj prveliki gi, seti Epte«.

Imala sam četiri godine i morala sam moliti za svoj preveliki grijeh onima čije su ruke bile krvave do lakata. Kao sveti Bonifacije, koji je, dok su mu u grlo sipali vrelo olovo, govorio: »Hvala ti gospode Isuse, sine živog boga«. Kao mučenik Lorens, koji je svojim dželatima, dok su ga živog pekli na ražnju, rekao: »Ova strana je gotova, okrenite me na drugu«.

Kad smo poslije pokršćavanja ostali sami, sve četvoro smo ispljunuli ostatak tijesta koje nam je u usta stavio sveštenik. Vjerovali smo da za nas to prekršćavanje ne vrijedi, jer nismo progutali taj sveti predmet.

Lik fašiste sa nožem duboko mi se urezao u psi-hu. To je treći prizor iz mog djetinjstva koji mi se često javljao u snovima. I danas na vratu nosim ožiljak od noža. Rane zarastaju, ali ožiljci, kažu, rastu zajedno sa nama.

Nije dugo potrajalo, a ustaše su počele da odvo-de djecu u logore. To je bila prava hajka, kao lov na divljač. Uspjeli su da uhvate samo mene i mog brata Milu. Nevenka i Dara su na vrijeme pobjegle.

Do sabirnog mjesta prevozili su nas vagonima za stoku. Nismo imali ni hrane ni vode. Djece je bilo odasvud — sa Kozare, iz Like, Banije, Korduna. Bri-gu o nama preuzele su časne sestre »milosnice«. Prvo su nas »uredile«, onako redom šišale kao ovce. Ja sam izišla iz reda i sakrila se u klozet neke barake. Ne sjećam se zašto se nisam dala šišati, ali zato dobro pamtim batine koje sam dobila od »milosnice«. Kad me pronašla pod stolom i vidjela da jedino ja nisam ošišana, toliko me istukla da sam izgubila svijest. Koliko je trebalo da dođem sebi — ne znam. Prvo što sam uradila — sjećam se — rukom sam potražila moju kosu, ali nje nije bilo. Ošišali su me u besvje-snom stanju.

Zatim mi je druga časna sestra stavila oko vrata kartonsku pločicu. Bio je to moj logoraški broj »97«.

Poslije masovnog »striženja« obukli su nas u ne-ke kaputine, kako se ne bi vidjelo kakve dronjke imamo na sebi. Skupili su nas u gomilu i slikali. Mnogo, mnogo godina kasnije uspjela sam nabaviti tu sliku i doznati zašto im je bila potrebna. U jesen

1941. ta fotografija je objavljena ne samo u svim novinama takozvane Nezavisne Države Hrvatske, već i u drugim listovima zapadne Evrope. Potpis ispod nje je glasio: »Ovo su ratna siročad iz Like, Banije, Korduna i Bosne, čije su roditelje ubili crveni kolja-či — komunisti«.

Ta strašna laž, koju su fašisti lansirali u svijet pomogla im je da dobiju velike količine hrane, odje-će, obuće i lijekova. Dobri ljudi iz cijelog svijeta slali su preko Crvenog krsta pomoć nama ne znajući da tako pomažu one koji nas muče i ubijaju.

Poslije »grupnog snimka« odvojili su me od bra-ta i sproveli u neki logor. Ne znam ni sada koji, ali se sjećam drvenih baraka i dosta vode okolo. Moja sjećanja na taj logor postoje, iako sam dugo mislila da je to plod mojih ružnih snova. Ali, većina mojih snova ima veze sa stvarnošću, pa nema razloga da ovaj događaj, kojeg pamtim po snovima, ne bude istinit.

Evo kako to izgleda. Budim se, osjećam kao da se ponovo vraćam u život, kao da sam savladala neku tešku bolest, od koje su, vjerovatno, mnogi moji vrš-njaci — logoraši umrli. Oko sebe vidim grozdove dje-ce koja leže na slami kao i ja. Stomaci su im nateče-ni, kosti im probadaju kožu, izbuljene oči. Glave prekrivene velikim gnojnim krastama. Mnogi su to-liko izmršavili da ne mogu da ustanu. Umiru pored mene.

Sjećam se nekih ljudi koji su lopatama izbacili mrtvu djecu kao balegu iz štale. Jedan od njih, vjerujući da sam i ja mrtva, zahvatio me lopatom. Zaplakala sam dajući glas da sam živa. Taj me mlat-nuo lopatom i nekud otišo. Ne sjećam se šta je dalje sa mnom bilo ni kako sam prebačena u logor Jastre-barsko.

Pamtim prve batine koje sam dobila u tom logoru, čak i njihov uzrok. Prostorija u kojoj smo se nalazili, mračna je i vlažna. Trebalo bi da je jutro. Probudila sam se. Slama na kojoj spavam zaudara na mokraću. Slabo sam obučena, bez pokrivača. Drhćem. Sjećam se nekih časnih sestara. Ulaze među nas sa batinama u ruci. Prevrću nas provjeravajući da li je ispod nas slama suha ili mokra. Batine je dobilo svako ono dijete koje se te noći pomokriilo. I mene su tada istukli.

Istukla me časna sestra Gracioza. Upamtila sam joj ime, jer me ona i kasnije najviše tukla. Presavila me preko drvene klupe i odbrojala mi 97 udaraca bičem po golom tijelu. Upamti — rekla je — to je tvoj broj. I kad god ne budeš dobra, toliko ćeš dobiti batina. Svako mora ovdje da zna svoje mjesto i numeru. To je božja volja. Nema šta, bog je u ustaškom logoru vodio veliko i uredno knjigovodstvo.

Tog dana nisam imala snage da idem na jutarnju misu. Ležala sam cijeli dan na slami bez hrane. Od bolova sljedeću noć nisam mogla da spavam. Možda je to bilo i dobro, jer nisam imala mogućnost da sanjam ružne snove zbog kojih sam mokrila na slamu. Poslije te probdjevane noći, bila sam pospana. Nisam dobila batine zbog mokrenja, ali sam ih zaradila u crkvi — zaspala sam na misi. Svako dijete koje bi zadrijemalo u crkvi, moralo je za kaznu skupiti tri prsta da ga po njima šibom udari dežurna časna sestra.

Jednom su mi oko vrata navukli dobro zategnutu gumu. U čvor te gume bili su uglavili komadić oštrog stakla. Namjestili su ga tačno na moju još nezacijeljenu ranu koju mi je prilikom pričešća ostavila ustaška kama. Guma me gušila, a rana koju je staklo produbljivalo na vratu strašno me pekla.

Taj ožiljak na vratu i danas nosim. Kad god se pogledam u ogledalo, mahinalno ga dodirnem prstima. Bože, šta smo im bili skrivili da nas toliko mrze, da nam toliko zla nanose. Jednom je neko postavio pitanje: ko je kome poslužio kao model — tamnica paklu ili pakao tamnici. Mi koji smo prošli kroz pakao ustaških tamnica, nismo u dilemi.

Neprocjenjivu pomoć da saznam kako je izgledao naš boravak u logoru u Jastrebarskom pružila mi je knjiga Drago ja Lukića »Rat i djeca Kozare«. Lukić je i sam bio u ovom logoru. Godine života utrošio je tragajući za djecom bačenom u krvavi kovitlac logorskog pakla, među kojima su bili i njegova dva brata i sestra. Uspio je pomoću ustaške kartoteke da dešifruje oko 11.000 imena, među njima otkrio je i moj logorski karton. Lukićeva knjiga je najpotresnije svjedočanstvo kozaračke epopeje.

Kroz logor u Jastrebarskom prošlo je 3.336 dječaka i djevojčica. Umrlo ih je 768. Naredbom poglavnika NDH Ante Pavelića, ovaj logor je bio namijenjen za »planski preodgoj djece izbjeglica sa Kozare«. Mi smo, eto, bili izbjeglice. Pohrlili smo sami u žice.

ISTJERIVANJE ĐAVOLA

GENOCID nad djecom Kozare planski je pripreman. Dr Viktor Gutić, stožernik tzv. »Hrvatske krajin«, krajem maja 1941. godine poručuje: »Ove srpske cigane poslaćemo u Srbiju, a druge Savom bez lađe. Izdao sam drastično naređenje za njihovo ekonomsko uništenje, a slijede nove mjere za potpuno istrebljenje. U tom pogledu imam odriježene ruke. Nepoželjni elementi biće iskorijenjeni tako da će im se zatrti svaki trag i jedino što će ostati biće zlo sjećanje na njih«. Svoju prijetnju ovaj zlikovac dopuniće zatim na prijemu kod prijedorskog rimokatoličkog župnika Kaurinovića: »Ovu srpsku gamad od 15 godina pa naviše mi ćemo pobiti, a njihovu djecu smjestiti u klostere i od njih će biti dobri katolici«.

Sa koliko spremnosti i mržnje se prišlo istrebljenju kozaračkog življa, govori i ova izjava Dionizija Juričevića, ustaškog oficira, inače sveštenika i rukovodioca specijalnog vjerskog odsjeka u Državnom ravnateljstvu NDH:

» ... U ovoj zemlji ne može nitko da živi osim Hrvata, a ko neće da se pokrsti, mi znademo kuda ćemo s njime. Danas nije grehota ubiti ni malo djetete od 7 godina koje smeta našem ustaškom pokretu. Nemojte misliti što sam ja u svećeničkoj odori, pa ne mogu, kad je potrebno, uzeti strojnicu u svoje ruke i da tamanim sve do kolijevke, sve ono što je protiv ustaške vlasti i države«.

O planskom uništenju kozaračke djece svjedoči i zabilješka njemačkog poslanika u Zagrebu Zigfrida

Kaša, koji 12. jula 1942. godine piše: »Poglavnik mi je saopštio da će u jednom svojevremeno od Italijana posjednutom logoru, sa izgrađenim barakama, u Jastrebarskom, smjestiti djecu izbjeglica sa Kozare, prethodno sanirati, a zatim pripremiti plansko odganjanje.«

Logor u Jastrebarskom osnovan je 12. jula 1942. Bio je pod upravom časnih sestara kongregacije »Sv. Vinko Paulski«. Upravnica logora bila je Barta Ana Pulherija, 60-godišnja časna sestra. Pulherija je bila starija pripadnica ustaškog pokreta i svastika Mile Budaka, ustaškog ministra i ratnog zločinca. Pri kraju rata uspjela je da pobjegne iz zemlje. Njena desna ruka u sadističkom mučenju djece bila je časna sestra Gracioza, ekonom logora.

U želji da provjerim grozne prizore iz svojih snova, pročitala sam sve što je o ustaškom logoru u Jastrebarskom na bilo koji način sačuvano i zabilježeno. Da slike užasa koje u snu vidim nisu izmišljene, najbolje su me uvjerila sjećanja profesora Kamila Breslera, Jane Koh i Tat Jane Marinić, koji su sa grupom ljekara i mladih bolničarki spasili mnogo kozaračke djece od sigurne smrti.

To je bila velika akcija zagrebačkih komunista i rodoljuba. Rizikujući svoj život, oni su uspjeli da zaustave masovni pomor djece. Mi koji smo preživjeli pakao ustaških logora — dugujemo im vječnu zahvalnost.

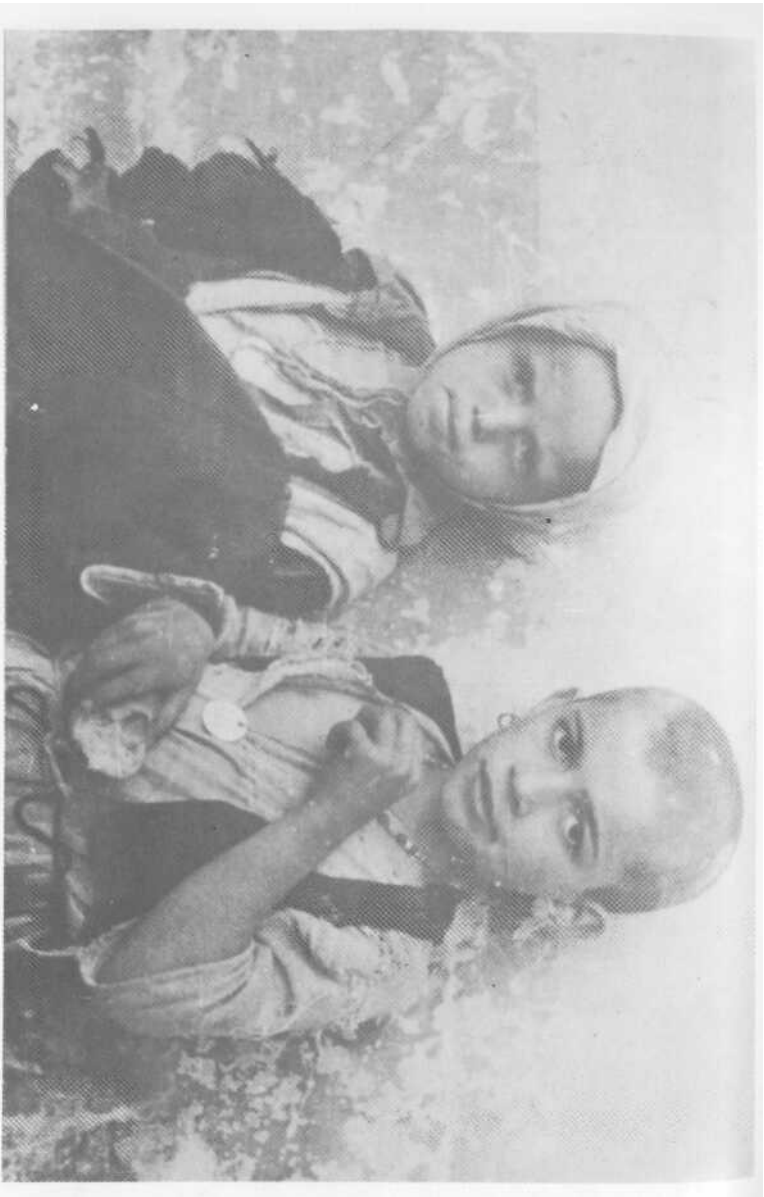
Breslerov opis transporta kozaračke djece u mnogome je upotunio moja mutna sjećanja. Evo kako je on doživio dolazak našeg voza u Zagreb.

— Djeca su stigla potpuno iscrpljena. Ekstremiteti su im bili svi otečeni uslijed endema. Lica upala, mršava, blijeda, oči takođe upale. Sva djeca dobila su teške krvave proljeve koji su odgovarali

Zene i djecu fašisti odvođe sa Kozare u logor 1942. godine

Ono najgore još nije bilo došlo.

www.krajinaforce.com

U ustaškom logoru — nebo pokrivač, a zemlja postelja.

slici jedne teške dizenterije. Crijeva su im visila i do pet centimetara izvan tijela. U crijevima vidjelo se je po neko zrno neprobavljena kukuruza, koji su djeca dobila za hranu u logoru Stara Gradiška. Osim šake kukuruznog zrna, koju su im tamo dali, u Gradiškoj su mogli još da pasu travu.

Evo još nekoliko rečenica iz zapisa profesora Breslera: »Podižući polumrtvu djecu, pod njihovim pazuhom smo osjećali nešto tvrdo. Na tom jedino sigurnom mjestu djeca su skrivala komadiće kruha, koje su im usput davali ljudi, ali nisu imali snage da ih sažvaću... Izmoždena dječja tjelašca, od kojih je ostala samo kost i koža, napustio je već i svrabac, uzročnik svraba, jer nije imao dovoljno hrane u posušenoj koži. Kad bi kožu podigli prstima, ona se ne bi vratila na mjesto. Ostala bi zgužvana poput starog papira. Od jednolične hrane i pomanjkanja vitamina zubići su im ispadali iz ustiju sa komadićima čeljusti. Svako dijete je već usljed toga bilo teški, na smrt osuđeni bolesnik«.

Profesor Bresler kaže da su u kutovima vagona on i njegovi saradnici pronašli 250 dojenčadi. Nemoćno su ležali na podu. Pomodрила i zacmala od plača djeca su puzila podom bez krpa i pelena, u mokraći i izmetima.

»Još jednom — zapisala je Jana Koh — to ne bih mogla preživjeti. U vagonima za stoku dovučeno je 850 djece iz Stare Gradiške. Bio je to prvi transport. Ustaše su nas požurivale da što pre ispraznimo kompoziciju. Izvukle smo 40 mrtve djece. Dok su prenošena, umrlo je 17, a za vrijeme raskuživanja još 30. Ne, zaista to se ne može opisati. Sljedeći transport od hiljadu djece bio je još stravičniji. Pomodrela od plača, djeca su ležala na golom i prljavom podu. I ovdje je umrlo 84 djece. Transport od 17. avgusta

1942. u kojem je došlo 1.080 djece bio je najstravičniji. Njihovo spasenje najdublje se urezalo u moje pamćenje. U njemu je bilo najviše dojenčadi. Žene s pelenama i benkicama izvlačile su iz vagona i trpale u korpu, kao duleke, onu najmlađu djecu. Kasno u noći otkrili smo u posljednjem vagonu još 250 dojenčadi ...«

Kad je desetkovani transport stigao u Jastrebarsko, Ijekari su ustanovili da se mi, mali taoci, nalazimo u očajnom stanju. Bili smo zaraženi svim mogućim bolestima. Prilikom sekciranja leševa ustanovljeno je da su djeca u logoru Stara Gradiška sistematski trovana stavljanjem sode u vodu.

Uz ime Tatjane Marinić sasvim bi pristajalo ime — majka hrabrost. Ova žena revolucionar, član Partije od 1919. godine, sa osamnaest svojih učenica uspjela se ubaciti u logor u Jasku. I njena sjećanja pomogla su mi da rekonstruišem život malih talaca u logorskim žicama.

— Djecu koju smo primili — kaže Tatjana — a mnoga su bila polumrtva, smjestili smo u nekadašnje italijanske štale. U prvoj grupi bilo je 850 teško bolesne, polumrtve i mrtve djece. I djeca iz druge dvije grupe bila su poput kostura, lica cementne boje. Mnoga su umirala kad su morala učiniti najmanji teži pokret. Kad su, recimo, vršila nuždu. Digla bi se i — pala mrtva. Prva noć je bila strašna. Djeca su cvilila: »Majko, gdje si, majčice«.

Da li sam i ja imala snage da dozivam svoju spaljenu majku, svoje sestre i braću?

Vlast u logoru, koji su čuvale ustaše — držale su časne sestre: Barta Pulherija, Gracioza, Božimira, Valdemara, Vinfrida, Florijana, Dagoberta, Viktorija... Bilo ih je još. Naša sudbina bila je u njihovim »milosrdnim« rukama.

Ustaški sistem prevaspitanja sprovodile su rigorozno.

Evò kako je život malih talaca opisao književnik Ervin Šinko u članku objavljenom u časopisu »Jugoslavija« ujesen 1949. godine:

»Kućni je red u Domu bio ovakav: ustajanje u 5 sati ujutro, onda odmah u kapelicu, misa, krunica, litanije, jutarnja molitva do 6 i pol sati. Zatim povratak u sobe, spremanje kreveta. Nakon toga doručak, poslije doručka ribanje podova, rad u kuhinji, u pekari i pranje. Djeca su prala i posteljinu. U međuvremenu svaki sat išlo je po dvanaestoro djece u kapelicu kao »žive luči« da kapelica ne bi ostala bez molitve. Za ručak su dobijali žgance i repu. Poslije ručka spavanje je bilo obavezno, ali ne na krevetima. To je bilo zabranjeno da bi sobe ostale u netaknutom redu. Za spavanje su bile određene školske klupe. Spavali su sjedeći u školskim klupama, glava uz glavu, na stolu. U 4 sata užina, ali samo u slučaju da niko nije bio »zločest«. Ako se samo jedno od njih za vrijeme mise okrene, onda niko ne dobija užinu, koja se inače sastojala iz komadića kruha s kiselim kupusom. Poslije užine ponovno kućni rad do večere, odnosno spavanja.

Sam kućni red nema na prvi pogled ništa naročito: on je dosljedni odraz samostanske stege, koja je ostala netaknuta od svih spoznaja savremene pedagogije, pedijatrije i psihologije. Prava jeza hvata čovjeka tek onda kada sazna s kakvim metodama su održavali autoritet toga kućnog reda.

I danas su među štitičenicima doma dvije djevojčice, Manda Ivežić i Kaja Prsa, čija imena stoje upisana u knjizi kazni s istim kaligrafskim rukopisom časne sestre Gracioze, koja je inače imala čin prefekte u Domu. Ove djevojčice su mokrile u krevet, a

kao za svaki prestup, i za ovaj je postojala određena kazna. U knjizi kazne stoji pod rubrikom »Kazna«: tavan i slana voda. U praksi ta se kazna izvršavala ovako: na tavanu je bio jedan veći sanduk. Taj su sanduk prevrnuli nad grešnim djetetom. Jedan ili dva dana je ostalo dijete pod prevrnutim sandukom na tavanu na golom podu, a zimi i bez pokrivača, a do- bivalo je tri puta na dan slanu vodu.

Druga kazna zabilježena u knjizi kazne glasi: lju- ta paprika. Pod rubrikom »prestup« je zabilježeno: dijete je govorilo za vrijeme mise. Ljutu papriku su za kaznu mazale djetetu po usnicama i po jeziku.

Ako je netko nešto ružno ili nedozvoljeno govo- rio, ili ako bi ukrao komad kruha, — što se uprkos svima kaznama svaki dan događalo — dijete je mo- ralo stajati na ulazu Doma u stavu »mirno«, leđima okrenuto prema ulici a na leđima mu je stajao list sa natpisom: »Kradem« ili »Lažem«.

Kao daljnje kazne nabrojane su i u knjizi: kle- čanje na pijesku, klečanje na kukuruzu, klečanje na grahu i to je trajalo po jedan ili dva sata.

Nikakav razgovor nije bio dozvoljen kod stola za vrijeme jela. Tihe ili glasne riječi kod stola kažnja- vane su bile na sljedeći način: po 25 batina po ruka- ma ili po golom tijelu. Te kazne izvršavala je časna sestra Gracioza lično ili »časni brat« Dagober.

U knjizi kazni — piše Šinko — našao sam jednu koju nisam mogao shvatiti: prijetnja s krampusom. Djeca su mi tu kaznu objasnila. Zločestu djecu su zatvarali u kamin. Vidio sam taj kamin, koji ima je- dan sasvim mali otvor. Djeca su drhtala u mraku, a onda bi se pojavio časni brat Stanislav ili postolar Nikica Garapić ili pekar Jožica s maskom đavola. S ručnom svjetiljkom bi potražio dijete, koje se u stra- hu sakrilo, a onda ga kaišem udarao. Ne jedan ili dva

puta, takav odgojni postupak znao je trajati i pola sata. Poslije jednog sata ponovo se pojavio sa mas- kom đavola i s ručnom svjetiljkom časni brat Stani- slav, postolar Nikica Garapić ili pekar Jožica i cijela pedagoška procedura se opet ponavljala. Vrisak djece se čuo u cijeloj zgradi, a i izvan nje.

Život časnih sestara nije bio monoton u Domu. S ustašama su priređivale gozbe, veća djeca pomagala su u kuhinji i priređivanju izabranih jela. Odojci, ko- koši, razne vrste kolača. Preostale kosti dobijala su djeca drugi dan u juhi. Djeca su donosila posude kolača do vrata, tamo ih je čekala sestra Aldemara, Gaudencija ili časna sestra Flavija. Djeca nisu smje- la unutra, časne sestre puštale su ih samo onda kada su morala deklamirati.

»Poglavniče mili i dragi,
nado sviju nas,
u tebi je svaki Hrvat
našao svoj spas.«

I ona djeca, koja su već davno legla u krevet, budila su se, kada je ustaški satnik, komandant usta- ške milicije Fištrović, oduševljeno pijanim glasom vikao:

»Živjela naša predobra sestra upravnica Pulhe- rija«!

Djeca su morala pozdravljati Nijemce sa »Heil Hitler!«, ustaše i domobrane sa »Za dom spremni!«, a časne sestre i civile sa »Hvaljen Isus!«.

Sa civilima su dolazili u dodir kada su ih časne sestre slale da prosjače ili da prodaju po okolnim selima sličice »za misionare da se obrati Indija«.

Na poprištu našeg malog srca, čiji su se otkucaji sve slabije čuli, svakodnevno su se borili njihov bog i njihov đavo. Žive su nas bili zazidali, kao majku Gojkovicu u Skadru na Bojani, kao Antigenu, kako

ne bismo bili »ni u životu sa živima, ni u smrti sa mrtvima«.

Najteže, po riječima Tatjane Marinić, bilo je savladati strah kod djece. Dvije hiljade mališana, a žamor se ne čuje. Sjede apatično, bez interesa, bez povjerenja...

Strah nikad nismo prevladali. Dugo, vrlo dugo nas ništa nije moglo razveseliti i nasmijati. Čak ni Regina i Julka — divne Tatjanine učenice koje su jedne večeri, okićene lišćem, pred nama izvodile razne vragolije.

Logorski mališani najviše su povjerenja imali u sebe same. Primjer koji iznosi Tatjana Marinić to najbolje potvrđuje.

Razdvajali su bolesnu od zdrave djece, ali Dule i Rade — jedan od četiri i po godine, drugi je bio još mlađi — nisu htjeli da se rastave.

»Sestro — rekao je Tatjani stariji Dule — nemoj me dijeliti od ovog malog. Znaš, kad su nas otimali od naših matera, moja nije mogla plakati. A njegova mater je jako plakala. Tada mi je rekla da ga čuvam kao kap vode«.

Dule je hranio Radeta. Brinuo se o njemu više nego o sebi. Nikad se nisu razdvajali. Noću je Dule-tova ošišana glavica uvijek bila na Radetovom krilu.

Na sve oko sebe gledali smo sa nepovjerenjem, nekom pritajenom ogorčenošću. Prozborili bismo tek po neku riječ. Naše oči nagledale su se strahota i užasa. Život nam je utrnuo. Toplina ledila. Nešto se sa nama zbivalo, prelazili smo iz ruke u ruku, iz logora u logor, ali mi nismo više razlikovali da li je to dobro ili zlo, da li nam neko prijeti ili nam pomaže. Naša je snaga bila na izmaku. Znali smo — još koji čas i naše teško i bolno življenje će se okončati.

»O smrti, u čemu je tvoja pobjeda«.

PREDUJAM ZA ŽRTVE

LJUDI iz okoline Jastrebarskog, Crveni krst i drugi rodoljubi slali su nama malini taocima hranu, odjeću, obuću, »Milosrdnice« objeručke su primale te darove ali ih nisu davale djeci. Najljepše namirnice — mlijeko, crnu kafu, kolače — poklanjale su ustašama — čuvarima logora.

Časna sestra Gracioza, ekonom, često je u mostarski samostan slala pakete pune namirnicama koje su dobrotvori poslali izgladnjeloj djeci. Upraviteljica logora Barta Pulherija naredila je da mlijeko, koje seljaci dovoze za djecu, mora da stoji na suncu sve dok se ne ukiseli, pa ga je tek onda davala nama.

— Zašto da hranimo tu banditsku djecu. Pomagati ih znači odgajati ljude koji će nas kasnije klati — govorila je upraviteljica »krila časnih sestara milosrdnica« u Jastrebarskom.

Časne sestre su tukle i silile stariju i zdraviju djecu, naročito djevojčice, da idu pjevati u crkvu, da dvore ustaše koji su bili dnevni gosti »milosrdnica«. U tome se naročito isticala časna sestra Božimira.

Ipak, najtužnije su bile naše sahrane. Odrasliji dječaci zakopavali su svoju pomrlu braću i sestre, svoje izdahnule drugove. Nekad su mrtvu djecu polagali u kutije od šećera, nekad u velike čamove sanduke.

Ustaški logornik Mrkušić naredio je da ih zakopavaju podalje od Jastrebarskog groblja.

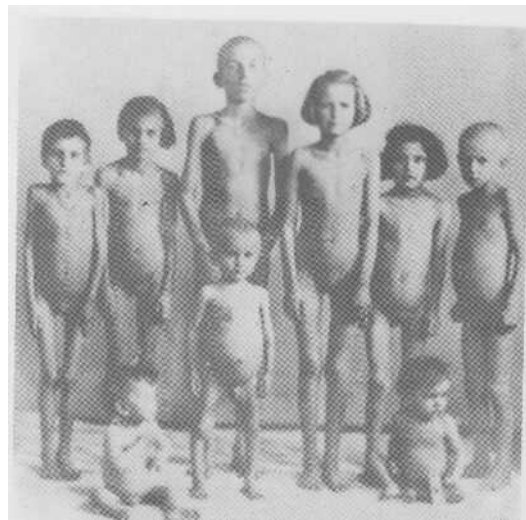
— Njih treba dalje, u šumu da im se mjesto ne zna — govore su »milosrdnice«.

»Sličan životu lišća život je ljudi«. Mogla bih reći da je Homer ovim stihom opjevao i smrt malih logo-raša u Jastrebarskom. Umirali smo kao lišće poslije mraza. Postoji jedan dnevnik o našem umiranju. Vodio ga je Franjo Ilovar, čuvar mjesnog groblja u Jastrebarskom. Ovaj dnevnik smrti pronašao je poslije rata Dragoje Lukić. Stari Franjo bio ga je zaturio za tavansku gredu.

Ispisana krupnim slovima i ciframa, Franjina sveščića je možda najtužniji svjedok našeg stradanja. Čuvar groblja u Jastrebarskom računao je u »komade« i »kune«. Franjin tefter Lukić ovako opisuje:

— Na prvoj strani dnevnika zapisano je da je 22. jula 1942. sahranjeno 107 djece. Onda stoji račun i potvrda: »Primio predujam na račun kopanja grobova 10.000 kuna za sto komada djece pokopane«. Na slijedećem listiću zabilješka: »Račun za ukop djece — 243 komada djece, a 150 kuna — 36.450 kuna«. Od 22. jula do 11. avgusta 1942. zapisan je svaki dan, koliko je ukopano muške, a koliko ženske djece. I tako redom, sve do oktobra 1942. bilježio je stari Franjo ove strašne brojke. Kraj svakog datuma, ispod slova, što su označavali pol, zapisao je cifre, ili unosio samo uspravne crtice. Svaka crtica predstavljala je jednu smrt. Na kraju stoji saldo: »Ukupno 768 komada djece, 26. oktobra 1942.«

Ko zna koliko bi jastrebarski grobar ucrtao ovih uspravnih crtica da nije bilo akcije Ilegalnog komiteta narodnog oslobođenja u Zagrebu koji je preko Crvenog križa organizovao spašavanje djece. Da nije bilo profesora Kamila Breslera i njegovih ljekara, Tatjane Marinić i njenih hrabrih učenica, da nije bilo

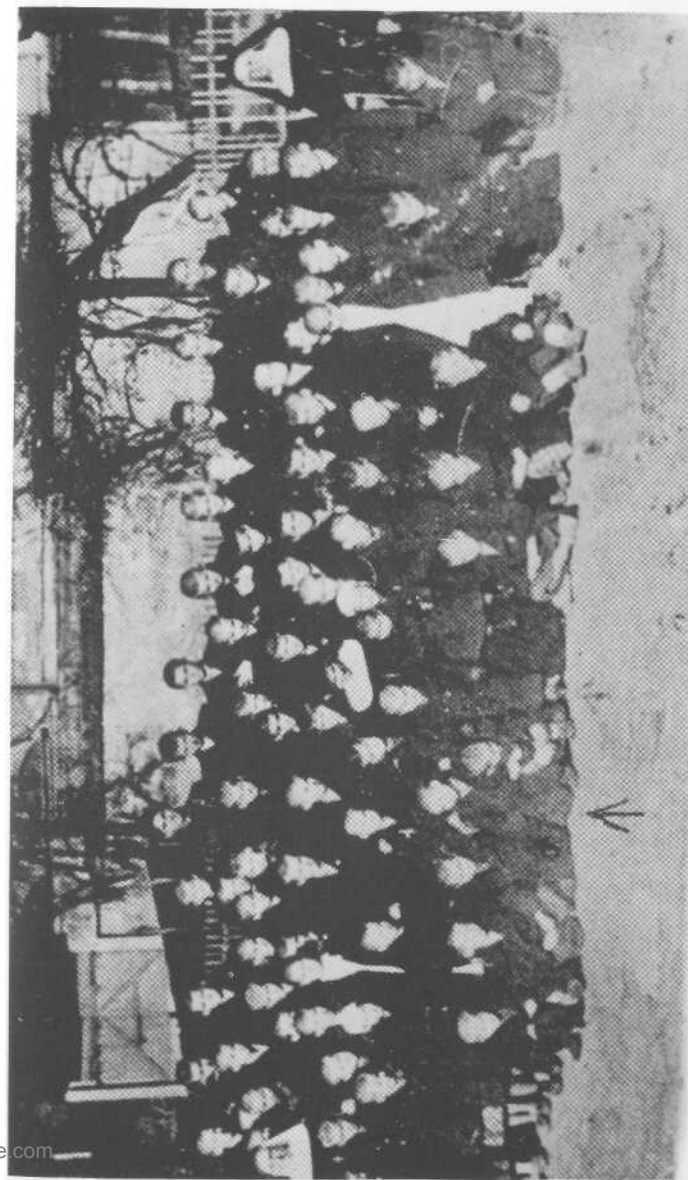
Pred ulazak u logor i prije sisanja.

Ošišane djevojčice u logoru Jastrebarsko,

»Ubili su nas,
jer su naše nevine želje
da se radujemo životu i igračkama
proglasili za zločin.« (Dragan Kolundžija)

Velika obmana: Ovo je fotografija malih logoraša koja je obišla svijet. Ustaška propaganda je obmanula javnost tvrdeći da su njihove roditelje pobili partizani. Strelica pokazuje Zoru Skibu.

Ljudi iz Jastrebarskog, možda bih i ja bila jedan »komad« više u finansijskom dokumentu Franje Ilovara.

Gotovo stotinu dana trajala je njihova bespoštedna borba za naš spas. A onda je 26. avgusta 1942. udarila Četvrti kordunaška brigada i oslobodila 727 dječaka iz našeg logora. To su bili odrasliji dječaci koje su ustaše batinama, glađu, teškim radom na logorskoj ekonomiji pokušavali da pretvore u ustaške janjičare.

Njih 727 otišlo je sa partizanima u slobodu. Mnogi su kasnije uzeli puške u ruke i borili se protiv fašista. Mile Trkulja, pukovnik JNA, bio je komandir omladinske čete 4. kordunaške brigade koja je izvela ovu jedinstvenu akciju. Evo njegovog sjećanja:

»U toku najžešćeg okršaja, oko pet časova ujutru, kada sam sa četom napredovao kroz kukuružište prema centru varošice, jedan seljak nas je upozorio da pazimo kad pucamo jer su barake ispred nas pune zarobljene djece sa Kozare. Naša četa se u jednom skoku našla kod baraka raspoređena u tri grupe — svaka pred jednu baraku. Dušan Hristić, Stevo Tesla, Mile Lalić, Branko Kresojević i ja polupali smo vrata od baraka i uletjeli među djecu koja su bila u gomilama, šćučurena u strahu pored zidova barake. Ali, kada su djeca vidjela da smo mi partizani, nastalo je oduševljenje. Najednom su svi borci bili zauzeti oko djece da ih što prije usmjere i pomognu im pri povlačenju prema šumi koja se nalazila na drugoj strani varošice. Svi smo bili strahovito potreseni prizorom kada je Pero Radić, hrabri puškomitraljezac, prepoznao svoje dijete, a neki drugi rođake i poznanike.

Dok smo se još nalazili kod baraka, jedan dječacić povukao je za rukav Branka Kresojevića Džinu i pokazao mu dijete koje je te noći ubijeno pijukom i

ubačeno u jamu klozeta. To je za mene i moje drugove bio najteži zločin koji smo ikada vidjeli. I čini mi se da više nije bilo te sile koja bi bila u stanju da ponovo od moje čete otme djecu i vrati ih u logorski pakao. Meni su i danas u živom sjećanju te male sjenke i čudna boja dječje kože koja, kao da je jedva pridržavala sitne koščice da se ne raspu. Ona malo jača djeca pomagala su slabijim, vukla ih, trgala i čupala sve pred sobom — mlad kukuruz, repu, voće i sve to trpala u gladna usta. Borci su plačući nosili i po dvoje, troje djece. Trebalo je imati kameno srce i ne zaplakati.

Mi, mala djeca, smještena u memljivom dvorcu grofa Erdedija, ostali smo u žicama i nastavili da umiremo.

Ivo Lonžar, logorski kočijaš, svakog dana vozio je mrtve. Barta Ana Pulherija htjela je lično da se uvjeri da li su baš sva mrtva. A kad bi to ustanovila, upravnica časnih sestara »Sv. Vinka Paulskog« bi prosto uskliknula:

— To je krasno! Podsjećaju me na mrtvog Isusa u Vitlejmskoj šumi.

Ako je Isus stradao zbog ljudske pohlepe i nezahvalnosti, onda srni mi mali Isuši časne »milosrdnice« Pulherije pošteno platili Isusove muke.

Ponovo se vraćam Paveličevoj štampi. List »Nova Hrvatska« 23. srpnja 1942. na cijeloj strani objavila je reportažu o Jastrebarskom. Naravno, o logoru nije bilo ni riječi. Naslov je bio dugačak, odštampan je u dva reda:

»DJECA KOJA SU OSLOBOĐENA PARTIZANSKOG ROPSTVA, OPORAVLJAJU SE OD PRETRPLJENIH PATNJI NA DRŽAVNOM DOBRU JASTREBARSKOM«.

Tekst je ilustrovan sa tri fotografije na kojima nas časne sestre nježno drže na rukama. Podsjećamo dosta na malog Isusa u naručju božje majke. Ima samo jedna sitnica koja nas odaje — naše svježe ošišane glave i crne kape sa ustaškim znakom.

Novinari »Nove Hrvatske« (V.Č.) postarali su se da na licu mjesta naprave toplu, lirsku reportažu. Prosto da srce zaplače. Nakitili i navezli. Te kako su hrvatske vojničke postrojbe, u nedavno započetim poduhvatima, u saradnji sa savezničkim vojskama, oslobodile i spasle, među velikim brojem življa, i brojnu djecu koju su partizani više tjedana držali u ropstvu. Pa sad živimo ko bubreg u loju. Časne sestre su nas naučile bogu moliti. Pjevamo narodne pjesme, upražnjavamo tjelesne vježbe. Učimo povijest. Dolaze nam roditelji u posjet i vrlo su sretni što se tako pažljivo sa njihovom djecom postupa.

Svoje ganutljivo spisanje »Nova Hrvatska« završava riječima: »Radi proljeva djeci se ne daje voda nego čaj. Evo kako nam se tužio jedan mališan, ne znajući da mu i neugodne stvari idu u korist: »Sestra nam daje samo varenike«.

Kako su nas »milosrdnice« naučile bogu moliti, neka posluže ove riječi svjedoka profesora Breslera:

— Djecu su mučile naročito na taj način da bi im umirućima pristupale i ispitivale ih za imena njihovih roditelja, te silile da kažu svoje ime i vjeroispovijest. A jedan svećenik znao je čitave sate i sate proboraviti kraj umirućeg djeteta. Govorio je tihim glasom nad umirućim uživajući sadistički u mukama djece: »Reci da li si primio pričest«.

— Ne priznajte ništa — govorili smo jedno drugom. Bojali smo se da će ustaše, pomoću našeg pravog imena, uhvatiti i ubiti našeg tatu i mamu, našu sestru i brata.

TATA, UZMI MENE!

U USTAŠKOM logoru u Jastrebarskom doživjela sam svoje drugo pokrštavanje. Samo ovog puta je to bilo na »nivou«. Časne sestre svojski su se potrudile da što ljepše izgledamo za taj svečani čin. Okupile su nas, lijepo obukle i dobro nahranile. Kad je došao sveštenik, koji će nas krstiti, sve su »milosrdnice« bile sretne što je baš on došao. Svoje zadovoljstvo pokušale su da prenesu i na nas.

Svako dijete, prilikom pokrštavanja, dobilo je svoju krsnu kumu. Mnoge žene iz Jastrebarskog javljale su se dobrovoljno da nam kumuju. Te naše nove kume dobro su nam došle. Po odobrenju logorskih vlasti, jednom sedmično posjećivale su svoju kumčad. Donosile bi nam tada nešto hrane i redovno nas kupale.

Od kako smo postali »katolici« časne sestre su nas učile razne molitve. Slavili smo katoličke blagdane. Za Uskrs dobili skuhana i obojena jaja.

Svetog Nikolu smo također slavili. Ali, mi djeca ga nismo voljeli. Uz njega je obavezno išao »krampus« kojeg smo se jako plašili. Bio je strašan, sav crven, sa isplaženim jezikom i rogovima na glavi. U rukama je držao debeli dugački lanac. Sveti Nikola je časnim sestrama dijelio poklone, a »krampus« nama — batine. To je na časne sestre djelovalo dražesno. Jako su se zabavljale. Sjećam se jedne »milosrdnice« kako se smijala meni kada me đavo mlatnuo metalnim lancem. Zacenila se od smijeha, a ja sam plakala od bolova.

Moju pažnju uskoro počeli su da privlače neki nepoznati ljudi koji su sve češće dolazili među nas. Malo bi se *zadržali* među malim sirotama, izabrali neko dijete i vodili ga van. Kako sam željela da i mene neko odvede daleko, daleko, gdje neću više biti gladna, gdje me neće tući, gdje neću spavati na slami, gdje neću gledati kako oko mene umiru moji vršnjaci.

Već je stigla jesen 1942. Mnogo je djece otišlo iz logora. Samo mene niko nije htio povesti. I tada sam odlučila: kad niko od tih ljudi neće da izabere mene — izabraću ja nekoga od njih. Taj svoj korak ni sada ne umijem da objasnim. U mojoj dječjoj glavici sazrelo je valjda uvjerenje da imam jednu jedinu šansu i da je moram iskoristiti.

Nešto strašno silno gonilo me izvan tog prstena smrti. Toliko sam željela da izađem napolje da sam potčerala prema prvom čovjeku koji je došao u sirotište. Uхватила sam ga čvrsto za ruku i rekla:

— Tata, uzmi mene, biću ti dobra!

Čovjek koga sam molila da me posvoji imao je oko 50 godina. Tražio je neko muško dijete, ali ja sam znala da sam ga svojim postupkom pokolebala. Uporno sam ga držala za ruku i molećivo gledala.

Čim je počeo da se raspituje o meni, znala sam da sam postigla svoj cilj. Zapamtila sam svaku riječ koju mu je časna sesetra izgovorila:

— Gospodine Dasoviću, muško dijete, kakvo vi želite, uz najbolju volju nisam mogla da vam nađem. Za ovu malu pouzdano znamo da nema ni oca ni majku. Zove se Zora Delić, rodom je iz Kruhara kod Sanskog Mosta... Vidim da vam se baš ne sviđa, ali zasad zaista nemamo ništa bolje. Nek vas, gospodine Dasoviću, ništa ne smeta što je sva krastava i

naduta stomaka. Vrlo je bistra i uz dobru njegu brzo će se oporaviti.

Jedna godina provedena po ustaškim logorima učinila je svoje. Potpuno sam bila zaboravila svoje ime. Godinu dana ja sam bila samo logorski broj utisnut u pločicu. Samo sam se na taj broj odazivala.

Zaboravila sam bila svoje roditelje, kao da ih nikada nisam ni imala. Bilo mi je svega pet godina, a činilo mi se kao da sam odavno odrasla.

— Uzeću Zoru, odgovara mi što nema roditelje — rekao je čovjek čiju ruku nisam ispuštala.

Moja radost bila je bezmjerna — našla sam i ja tatu.

Dok smo izlazili iz logora, moj novi tata mi je rekao:

— Kad dođemo u Zagreb, kupicu ti lutku. Bićeš ti lijepa djevojčica čim se oporaviš.

Nisam znala ni šta je lutka, ni šta je Zagreb. »Bićeš ti lijepa djevojčica« — na te riječi sam se samo nasmijala.

U Zagreb smo krenuli autobusom. Moj novi tata rekao mi je da se zove Slavko Dasović. Usput mi je najviše pričao o sebi. Još prije prvog svjetskog rata kao mladić, otišao je u Ameriku truhom za kruhom. To je neka velika zemlja, daleko preko sinjeg mora. U Americi se može dobro živjeti, ali se mora mnogo raditi. Pokazao mi je fotografiju jedne žene.

— Zoro, ovo je moja žena Besi, Amerikanka. Ona je tvoja mama. Živi u Čikagu. Biće joj drago kad čuje za tebe. Kad se završi rat, otići ćemo zajedno u Ameriku.

Tata Slavko mi je zatim rekao: »Dok ne odemo u Ameriku, živjet ćemo u Zagrebu kod jedne moje prijateljice. Ona stanuje u Vlaškoj ulici 104. Nju ćeš zvati tetu-Micika.

Nikad neću zaboraviti susret sa teta-Micikom. Kad smo ušli u stan, dočekala nas je jedna niska, jako debela žena. Kosa joj je bila zavijena u kovrdže koje su pridržavale gvozdene šnale. Gledala me hladnim pogledom.

— Micika, evo, doveo sam jedno siroče, kao što smo se dogovorili — rekao je tata Slavko.

— Zašto nisi uzeo neko muško dijete? — upitala je teta-Micika. — Zar nisi mogao da gledaš šta uzimaš? Kako ti se nije gadila ta mala, puna joj je glava krasta. Prenijet će uši na nas. Mora da je iz Bosne? — podigla je teta-Micika ponosno glavu i ljutito zalupila vrata.

— Kurvo švapska — viknuo je tata Slavko. — Uvalila si se u židovski stan, pa se s tobom ne da više ni govoriti.

Tata Slavko je zaključao ulazna vrata i pokucao na vrata jedne sobe. Neko je otuda rekao: »Slobodno«. Ušli smo. Pred nama je stajala starija žena, prilično visoka, mršava, krupnog nosa. Kosa joj je bila sva u crvenim uvojcima. Gledala me toplo krupnim zelenim očima u kojima se ogledao strah.

— Gospodine Dasoviću, šta me trebate? — rekla je žena.

— Došao sam, gospođo Graf, da vidite moju siroticu. Uzeo sam je iz logora u Jastrebarskom.

Gospođa Graf pomilovala me po glavi i zaplakala:

— Bog će vam, gospodine Dasoviću, platiti za vaše dobro djelo.

— Kad sam ja na putu, molim vas, pripazite na malu — rekao je tata Slavko.

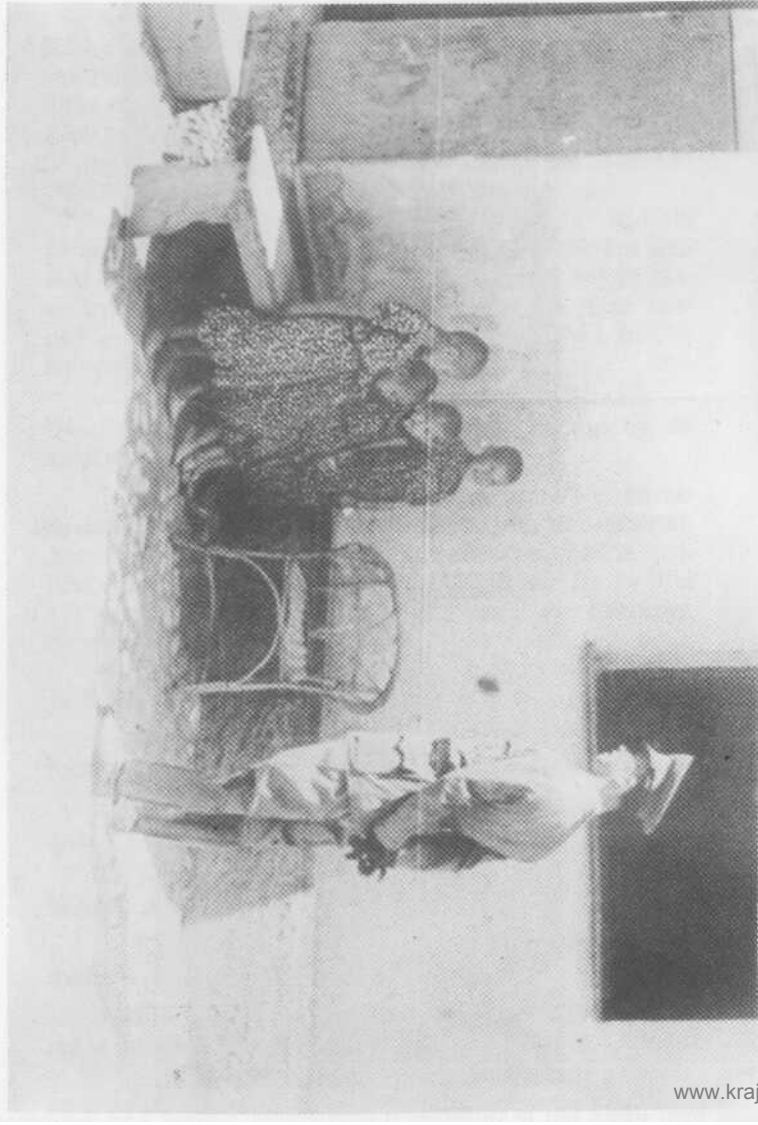
— Naravno, vrlo rado, gospodine Dasoviću — rekla je gospođa Graf.

Djeca — logoraši obilježavani su brojkama kao i odrasli.

Ustaški oficir saslušava djevojčice u logoru Jastrebarsko.

www.krajinaforce.com

U ustaškom logoru ugasile su se vedre dječije oči, umrle ruke, koraci stali...

Tata Slavko mi je kazao da se ova žena zove Zora Graf. Jevrejka je. Nekad je to bio njen stan. Micika se silom uselila i sad prijete Jevrejki da će je izdati ustašama i poslati u logor. Židovka se jako boji Micike.

Iz hodnika — gdje se vodio ovaj razgovor — tata Slavko me odveo u kuhinju da nešto jedem. Potom smo prešli u sobu u kojoj ću ja najviše boraviti. Soba je bila raskošno namještena. Ležaj i fotelje presvučeni crnom kožom, u vitrinama mnogo kristalnih servisa, na zidovima slike. U jednom uglu stajao je klavir.

U drugoj sobi ovog velikog stana boravila je teta-Micika. Tata Slavko me upozorio:

— U njenu sobu ne ulazi bez njene dozvole.

Nikad tamo nisam zavirila, a nije me Micika ni zvala.

Kod Micike su često svraćali neki muškarcu u uniformama. Ja sam se njih strašno bojala. I bježala sam u sobu kod teta-Grafice koja me učila da čitam i pišem. Naučila me i neke pjesme da pjevam. Obćala je da će me naučiti da sviram na klaviru kad pođem u školu.

U kakvim su odnosima bili teta-Micika i tata Slavko, ja nisam znala. Ali, često su se svađali. Kad bi teta Micika rekla Slavku: »E sad se kupi sa tom malom iz stana«, tata bi prestajao da se svađa.

Jednog jutra, kad sam se probudila, ćaršav ispod mene bio je mokar. Kad je teta-Micika vidjela tu žutu mrlju, počela je da viće:

— Tebi treba slama, a ne krevet! Nisam ti ja kriva što ovdje nema kukuruza, pa nemaš gdje pišati.

Zamahnula je da me udari, ali je spriječio tata Slavko.

— Zapamti Micika, sve možeš raditi, i kurvati se, ali Zoru mi ne smiješ tući!

— Osvetit ću se ja tebi za ovo! — vrisnula je teta-Micika. — Tužit ću te da si uzeo partizansko dijete.

— Ako hoćeš da znaš pravu istinu, njene roditelje su ubili komunisti. Ne možeš mi ništa — rekao je moj tata Slavko.

Ja sam voljela svog novog tatu. On me izbavio iz logora, štiti od zločaste Micike. Vjerovala sam mu bezgranično, ubjeđena da su moje prave roditelje ubili komunisti.

Kad je ujutru Micika vidjela opet mokrakrevet, zavrištala je:

— Ako ova mala smrdljiva Bosanka nastavi noću da se upišava, ja ću je udaviti! Nego, zašto ti ovo bosansko smeće ne bi uzeo malo u svoje ruke? Njoj treba dobra dresura kao i tvojim psima.

Moj novi tata nikad se nije odvajao od jednog bijelog vučjaka. Bio je domobranski oficir i za potrebe Paveličeve vojske dresirao je pse. Uplašen Micikinim prijetnjama, poveo me u dvorište. S njim je pošao i njegov bijeli vučjak. Mene je postavio u jedan kraj dvorišta, a psa u drugi. Onda je podigao ruku i psu pokazao u mom pravcu. Na njegovu riječ »bandit«, pas se ustremio prema meni. Već se bio propeo iznad mene, vidjela sam mu ogromne zube i osjetila vrelo dahtanje, kad mu je tata Slavko naredio da stane. Da to nije učinio, pas bi me rastrgao.

Tata Slavko se od srca smijao dok sam se ja gotovo obeznanila.

— Neće ti poslije ovoga sigurno pasti na pamet da se više upišavaš u krevet, a mala?

DRUGO IME — MARIJA

POSILIJE svađe sa tatom Slavkom, teta-Micika je nekud naglo oterjala. Otišao je i tata Slavko. Ostale smo same teta-Grafica i ja. Nije dugo potrajalo, kad je neko pozvonio na vrata. Teta-Grafica je pobjegla u svoju sobu, a ja nisam znala šta da radim. Onaj na vratima uporno je zvonio i lupao. Lupao je i zvonio. Prišla sam vratima i otvorila ih. Pojavio se jedan vojnik, jedan od onih koji su teta-Miciku najčešće posjećivali.

— Teta-Micika nije kod kuće — rekla sam uplašeno.

Vojnik kao da nije čuo moje riječi. Prošao je pored mene i počeo da nešto traži po stanu. Otvorio je ormane, zavirivao pod ležajevu. Pošao je prema sobi u kojoj se skrivala teta-Grafica. Sve mi je bilo jasno. To ga je Micika poslala da teta-Graficu odvede u logor.

— Striček, ja sam sama kod kuće — rekla sam iznenađeno.

Vojnik je samo odškrinuo vrata sobe u kojoj je premirala od straha teta-Grafica. Nije otvarao ormane. A u jednom od njih bila je skamenjena moja velika prijateljica.

Zar je moguće da mi je povjerovao? Sva sretna pozvala sam ga u tatinu i moju sobu.

— Sjednite — rekla sam. — Uzmite jabuku.

— Je li, mala, a gdje su tvoji ćaća i mama? — upitao me vojnik.

— Moje roditelje ubili su komunisti — odgovorila sam odlučno.

Očito raspoložen, vojnik me upitao da li znam da otpjevam neku pjesmicu.

— Znam »Medo bere jagode«.

»Medo bere jagode«, zapjevala sam, onako kako me učila teta-Grafica. Vojniku se to dopalo. Uzeo je jabuku i pjevušeći »Medo bere jagode«, napustio stan.

Zaključala sam za njim vrata i otrčala u sobu teta-Grafice. Otvorila sam orman, teta-Grafica je bila sva izbezumljena.

— Ne bojte se, opet smo same — rekla sam. Ona je plakala i grlila me.

— Spasila si mi život, spasila si mi život! ... Hvala ti, dijete moje!

Te noći sanjala sam svoju majku kako gori u plamenu. Sanjala sam i vojnike kako pale štalu i bio je isti onaj što je došao da vodi teta-Graficu u logor.

Probudila sam se na podu. Poslije logora dugo nisam znala da spavam na krevetu. To je za mene bilo visoko. Svake noći sam padala na pod.

— Tata, — tiho sam zovnula svog novog oca. — Mogu li da legnem kod tebe?

— Opet si nešto ružno sanjala. Dođi — pozvao me je.

Umiljavala sam mu se, jer sam htjela nešto da doznam.

— Tata, jesu li komunisti oni stričeki koji dolaze kod teta-Micike? Ja sam sanjala jednog od njih kako pali našu kuću. On je zapalio i moju mamu.

— Kakve to gluposti pričaš — rekao je Ijutito moj novi tata. — Tvoja mama živi u Americi. Zove se Besi. Nikad više neću da čujem o tvojim glupim snovima. Izbi to sebi iz glave.

Bilo mi je žao što sam povrijedila novog tatu. Željela sam da više ništa ne sanjam. Ali, taj san u kome gori moja majka stalno mi se javljao.

Dugo sam išla u bolnicu za kožne bolesti. Čupali su mi pincetom kraste na tjemenu. Bila sam vrlo sretna kad sam u ogledalu vidjela da mi je koža na glavi čista i da mi kosa raste.

Liječila sam *se od* upale pluća, sinusa, krajnika, boljele su me uši. Bila sam osjetljiva na najmanju prehladu. I sad kad odem na snimanje pluća, rentgenolog me obavezno pita otkud mi ožiljak na plućnom krilu.

Ojačala sam nakon operacije krajnika. Možda je ta operacija bila presudna za poboljšanje mog ukupnog zdravstvenog stanja.

Nakon šest mjeseci života u Zagrebu dobro sam izgledala. Tata Slavko me tada slikao na Kvaternikovom trgu. »Nasmiješi se. Kad se slikaš, uvijek treba da si nasmiješena« — rekao je tata Slavko. Na glavu mi je stavio šešir boje trule višnje, jer mi kosa nije bila još porasla.

Vrlo rano saznala sam jednu gorku istinu: ako se smiješ, i svijet će se smijati sa tobom. Ako plačeš, plakaćeš sam.

Poslije slikanja tata me odveo u crkvu svetog Petra da me prekrsti. Sa nama je pošla i teta-Micika, koja je pristala da mi bude kuma.

Treći put su me prekrstili. Dobila sam svoje drugo ime — Marija, po kumi Miciki, čije je pravo ime bilo Marija Čop.

— Prezime si dobila po meni — Dasović — rekao je moj novi tata. — Crkva ti je odredila datum rođenja 10. travanj kojeg ne smiješ zaboraviti. To je dan stvaranja naše Nezavisne Države Hrvatske. Kad te neko pita šta si po narodnosti, ti kaži da si čistokrvna Hrvatica, rođena u Zagrebu, od oca Slavka i majke Amerikanke Besi.

Crkva mi je izdala i krsni list koji do tada nisam imala.

Mrzila sam svoje novo ime. Kad me neko zovne Marija, nisam se htjela odazvati. Gadilo mi se Micikino ime kao što sam se ja njoj gadila kad me vidjela krastavu i mršavu po dolasku iz logora.

— Tvrdoglava si kao svi Bosanci — znala bi mi reći Micika.

Moje treće prekrštavanje lijepo je proslavljeno. Teta-Micika je priredila bogat ručak. Došlo je dosta njenih prijatelja koji su se dobro proveselili.

Ja sam bila utučena. Te noći sanjala sam svoje prvo pokrštavanje i ustašu kako me kolje. Novom tati nisam ništa rekla. Jecala sam tiho u mraku. Micika se ujutru čudila otkud mi mokar poglavač. Vrtila je glavom:

— Kakva je to moda pišati na jastuku? Uvijek ćeš ostati smrdljiva Bosanka!

Ujesen 1944. tata me poveo u samostan u Frančopanskoj ulici da me upiše u školu kod časnih sestara. Dobro sam upamtila taj upis i susret sa mojom prvom učiteljicom. Vrata od samostana otvorila nam je jedna časna sestra i uputila nas dugim hodnikom do učionice. Tamo nas je već čekala moja buduća učiteljica. Kad nas je ugledala, ustala je od katedre i pošla nam u susret.

— Paljen Isus — pozdravila nas je ljubazno.

— Na sve vijeke faljen — otpozdravio je moj novi tata.

A zatim se obratio meni: »Ovo će biti tvoja škola, a ova časna majka Vinfrida tvoja prva učiteljica. Moraš je dobro slušati, jer ona za zločestu djecu ima šipku«.

Prepala sam se strašno svoje prve učiteljice. Izgledala mi je ružna. Niska rastom, debela, imala je jednu nogu dosta kraću. To sam primjetila dok je hodala. Dok je ona razgovarala s tatom Slavkom, ugrabila sam priliku i sakrila se ispod katedre.

— Gospodine Dasoviću, pa gdje je ta vaša majka? — rekla je iznenada učiteljica.

Počeli su da me *traže*. Bogami su se namučili. *Izlazili* su u hodnik. Zavirivali pod skamije. Ali od mene — ni traga ni glasa. Umorni, sjeli su na dačke klupe.

— Gospodine Dasoviću, još nikad mi se nije dogodilo da mi pobjegne učenica — rekla je učiteljica. — Pa gdje bi mogla biti?

— Možda na ulici, može tramvaj da je pregazi — rekao je moj novi tata.

Bilo mi je žao tata Slavka.

— Tata, ne brini, ja sam ovdje — javila sam se. Tata je došao do katedre i počeo se smijati.

— Ni ja nisam volio školu. Mala je sva na mene.

Iznenadena ovakvim ponašanjem, učiteljica je hladno potražila moj krsni list da me upiše u dnevnik.

— A sad reci svojoj učiteljici kako se zoveš, kad si rođena, ko su ti otac i mati — rekao je tata Slavko.

— Zovem se Zora Delić, iz Bosne sam, nemam ni oca ni majku — rekla sam prkosno.

— Nemojte se ljutiti majka Vinfrida, mala je tvrdoglava. Evo vam njen krsni list. Tu sve piše.

— Izbicu ja to njoj iz glave — rekla je moja učiteljica. — Meni takve učenice nisu potrebne.

Kad smo pošli, ja je nisam pozdravila. Ona je to primijetila.

— Marija, moraš znati za red! — rekla je strogo.

— Pozdravi svoju učiteljicu sa »Paljen Isus«.

Od nesrećnika se uvijek traži da su savršeni.

Napravila sam se kao da je ne čujem.

— Mala je dosta tvrdoglava — rekla je učiteljica.

Bila je ljuta. Da bi je odobrovoljio, tata Slavko je obećao da će joj drugi put donijeti kafe i šećera.

PRVA PRIČEST

TAKO sam postala đak prvog razreda četvorogodišnje pučke škole. Učiteljica nije bila sa mnom zadovoljna. Često je pozivala tatu Slavka i žalila mu se da sam jako povučena, šutljiva i nepovjerljiva.

Završila sam taj prvi razred zahvaljujući mom novom tati. On je moje slabe ocjene ispravljao kafom i šećerom — u to vrijeme to je bila prava rijetkost.

Iz prvog razreda sjećam se moje prve pričesti. Tata Slavko mi je nabavio bijelu haljinicu, bijele rukavice i bijele cipele. Kosa mi je tad već bila duga i u kovrdžama. Na glavi sam imala vijenac od sitnog bijelog cvijeća sa prozirnim bijelim šlajerom. Izgledala sam kao nevjesta.

Najznačajniji dan za našu učiteljicu Vinfriduc bila je prva pričest za koju nas je svesrdno pripremila. Naučila nas je mnogo molitvi, crkvenih pjesmica i kako ćemo moliti krunicu. Ja sam bila odlično pripremljena, jer sam sve to naučila još u jastrebarskom logoru.

Prva pričest obavljena je u zagrebačkoj katedrali 26. marta 1945. Cio moj razred, sličan malim anđelima, pričešćivao se tog dana. Sveštenik, koji nam je stavljao hostiju u usta, učinio mi se odnekud poznat. Rekla sam tati Slavku da sam istog takvog negdje vidjela.

— Gdje? — upitao je tata Slavko.

— U jastrebarskom logoru. Stavljao mi je hostiju u usta kad su nas tamo pokrštavali.

— Da te nikad više nisam čuo da tako nešto pričaš! — razljutio se tata Slavko i ispružio svoj kažiprst. — Ovo je naš cijenjeni i velehvaljeni *zagrebački* nadbiskup Alojzije Stepinac. Pa kud bi on spao na to da prekrštava srpsku gamad.

Bilo je još dosta snijega kada me moj novi tata odveo kod svoje sestre. Bilo je to u rano proljeće 1945. Plakala sam pozdravljajući se sa teta-Graficom. Plakala je i ona. Molila je mog tatu Slavka da me ostavi kod nje. Ali on nije pristao.

— Dogovorio sam se sa svojom sestrom i ona će preuzeti brigu o njoj — rekao je odlučno.

Ponovo sam pošla u neizvjesnost. Ali, za nas, ratnu siročad, potucanje je sudbina.

Sestru mog novog tate zvala sam teta-Jelka. Ona je stanovala u Gajevoj 18, u prizemlju zgrade. Na ulaznim vratima pisalo je DRAGUTIN HAJNA. To sam pročitala čekajući da nam neko otvori vrata.

Konačno pojavila se visoka krupna žena, šezdesetih godina. Malo prosjeda. Lice joj je bilo pjegavo. Ispod naočala sa debelim staklima žmirkale su sitne tvrde oči modre boje. Nos joj je bio malen, šiljat, a usne velike i tanke.

— Servus Jelka — pozdravio je brat.

— Bog Slavko — otpozdravila je sestra i upitala:

— Jesi li donio njene stvari? Zнала sam ja da će do ovoga doći. Da si imao malo pameti, ne bi uzeo tuđe dijete. Ne kaže narod džabe — uzmi sirotu na svoju sramotu.

Od sreće — da i ja citiram narod — možeš pobjeći, od sudbine ne. Bilo je pisano da se u mom životu pojavi ova žena. Ona će postati jedna od centralnih ličnosti moga života. O njoj će biti još dosta riječi u ovoj priči.

Teta-Jelka nas je povela kroz mračan i dug hodnik. Imala je velika stopala. Nosila je muške cipele. Dok je hodala, pod njom je škripao parket. Noge su joj bile tanke i nesrazmjerne prema krupnom tijelu.

I ruka joj je bila muška. Neprikosnovenim kažiprstom pokazivala je mnogobrojne sobe čija su vrata *izlazila* na taj hodnik.

— U ovoj prvoj sobi — počela je da objašnjava — stanuje moj podstanar Ivan Sabo. S njim ne-moj imati nikakva posla — obratila se meni. — U drugoj sobi stanuje moj nećak Marjan Vitauš. Otac ga je izbacio iz stana nakon što se razveo sa ženom. Bio bi na ulici da ga ja nisam primila. On studira medicinu.

Kad smo došli do treće sobe, rekla je:

— Ovdje sam smjestila svoju zaovu. Ona je ružna kao svi Židovi. Nikad se ne pere i zato za njom smrdi trag. Ta nikog ne voli sem svojih mačaka. Ima ih valjda dvadeset. Spavaju s njom zajedno u krevetu. Nju ćeš zvati teta-Jana — odrezala je teta-Jelka. — Na kraju hodnika, sa lijeve strane, nalazila se četvrta soba u koju smo ušli. Bila je to spavaća soba sa bračnim krevetom i jednim otomanom.

— Ti ćeš spavati na ovom otomanu, — rekla mi je teta-Jelka. — Dobila sam ga od jedne fine gospođe, Poljakinje Vande.

U sobi su bila još dva ormana. U jedan od njih teta-Jelka je stavila moje stvari. Iznad bračnog kreveta visila je velika slika sa likom svete Marije. Na noćnom ormariću teta-Jelka je držala drveni krst sa figurom raspetog Isusa.

— Samo ih gledaj — rekla je teta-Jelka. — I oni tebe gledaju i sakrit ti se nigdje ne daju.

Teta-Jelka me još upozorila: »Ne smiješ nikad uzimati hranu a da ne pitaš mene ili služavku Jalžu!«

Moju pažnju privukao je jedan starac. Mogao je imati oko 80 godina. Sjedio je kod prozora u drvenoj stolici sa velikim naslonom. Stolica se mogla lju-ljati.

Teta-Jelka me uzela za ruku i odvela do tog starca.

— To je moj muž — rekla je. — Potpuno je slijep. Njega ćeš zvati striček-Hajna.

A zatim se obratila njemu:

— Hajna, ti si najviše želio da Slavko kod nas dovede malu. Pa evo ti je! Bar će te moći prije spavanja voditi u šetnju.

— E, pa ja moram ići • — rekao je tata Slavko pozdravljajući se. Za njim je pošla teta-Jelka.

Ostala sam sama sa slijepim starcem. On je podigao svoje drhtave ruke i opipao mi lice.

— Nas dvoje ćemo se dobro slagati — rekao je.

— Ti si lijepa djevojčica. Osjećam to pod prstima.

Striček Hajna je počeo da se jada:

— Ovaj rat je i meni nanio zlo. Nekad sam ti i ja, sinko, bio velika zvijerka. Imao sam vilu na Tuškancu, odmah do Paveličeve rezidencije. Bio sam ti ja visoki službenik. Sa svog prozora mogao sam vidjeti kako članovi poglavnikove obitelji igraju tenis i klišu na ledu. Ali kad se zaratilo, sve je otišlo dovraga. Slavko mi je dosta pomogao da ne odem u logor. Sad koristimo ovaj stan koji je također bio židovski. Ostao je prazan, jer su sve njegove ranije stanare otjerali u logor.

U sobu je ponovo ušla teta-Jelka, a striček Hajna je naglo zašutio.

Teta-Jelka me povelu u kuhinju i dala da nešto pojedem. Kad sam završila s jelom, teta-Jelka je viknula:

— Jalža, dođi da pospremiš kuhinju!

Žena koja je dotrčala iz susjedne sobe bila je teta-Jelkina služavka.

— Milostiva, stojim vam na usluzi! — rekla je Jalža i odmah počela da pere sudove.

Teta-Jelka je sjela za šivaću mašinu. Meni je dala makaze da režem krpice. Sjela sam pod sto. Makazama sam rezala krpice u sitne komadiće. Jalži to nije bilo pravo. Svaki čas me pogledala poprijeko.

— Čudna li djeteta? — rekla je. — Voli bit fort pod stolom kao da je cucek, bože me oprost. Ne reži te krpe! Neću za tobom da ih čistim.

Teta-Jelka joj je odgovorila:

— Neka je tamo, bar nikom nije na putu.

Voljela sam da gledam kako teta-Jelka šije. Izišla sam ispod stola, uzela jednu stolicu i sjela pored nje. Tako sam naučila da šijem. Prvo sam sašila haljinicu za moju lutku, koju mi je od krpa napravila teta-Jelka. Ta krpena lutka bila mi je prva i jedina igračka.

Najviše sam voljela da sjedim pod stolom i da se igram sa svojom lutkom. Zbunjivali su me ti silni ljudi, a teta-Jelke sam se bojala. Bila je nagla i uvijek se s nekim svađala. Obično bi ona započinjala prepirku. Jednom se strašno izvikala na stričeka Hajnu. Toliko se bila razjarila da je digla stolicu da ga njome udari. Poletjela sam prema stričeku Hajni i stala da ga branim.

— Ja ne dam da te ona ubije — kazala sam ječajući.

Kad se teta-Jelka malo smirila, striček Hajna je rekao:

— Molim te, Jelka, obuci me. Želim sa malom prošetati prije spavanja.

Kao da se ništa nije dogodilo, teta Jelka je uredila stričeka Hajnu i mene.

— Vodi me na Zrinjevac — rekao je striček Hajna.

Voljela sam da idem u taj veliki park sa stričekom Hajnom. U parku, koji je bio nedaleko od naše kuće, sjeli bismo nas dvoje na klupu. Ja sam gledala prolaznike i pričala stričeku Hajni kako izgledaju. Moji komentari su ga zabavljali.

VELIKI PREOKRET

NAJVIŠE sam voljela da nedjeljom budem na Zrinjercu. U deset sati održavan je ovdje promena-dni koncert. Ali, prije toga morala sam s teta-Jelkom poraniti u katedralu na jutarnju misu. Misa je počinjala u šest i mi smo ustajali vrlo rano. U crkvu nisam voljela da idem. Misa je služena na jeziku koji nisam razumjela. U crkvi mi je zbog toga bilo dosadno, a morala sam i rano ustajati.

O tome ništa nisam smjela reći teta-Jelki, jer je ona bila jako pobožna. Vjerovala je da se događaju razna čuda. Mene su još u logoru metalnim lancem đavoli i duhovi ubjeđivali da stvarno postoje. Osjetila sam na svojoj koži da oni mogu djeci činiti i te kakvo zlo.

Teta-Jelka me često vodila na Mirogoj. Ja sam joj na groblju obavezno pravila društvo. Obišli bismo grobove njene majke, sestre i prvog muža. Kod groba njenog prvog muža bila je klupa na kojoj smo se često odmarale. Teta-Jelka bi plela i pričala mi o prvom braku. Udala se za udovca koji je imao dvoje djece. Imala je 25 godina. Udovac je ubrzo umro, a ona je morala da podiže njegovu djecu.

— Od te pastorčadi, kad su odrasli, nisam imala nikakve koristi — govorila je više za sebe teta-Jelka. — Oni su se poženili, a ja sam ostala sama i bez mirovine.

Drugi put se udala zbog penzije. Njen izbor pao je na stričeka Hajnu, visokog činovnika. Striček Haj-

na je bio fini gospodin, imao je 20 godina više od nje. Uz njega je imala, sve do rata, ugodan život. Pitala sam teta-Jelku: »Da li je striček Hajna bio slijep i kad si se za njega udavala? ...«

— Potpuno je oslijepio prije godinu dana — rekla je teta-Jelka. — Mrena mu se bila navukla na oči. Operisao je mrenu, ali operacija nije uspjela.

Ako je čovjek dobar, pričala mi je teta-Jelka, onda iz njega poslije smrti izlazi duh koji ide na nebo. Ako čovjek nije dobar, opet izlazi duh, ali ne ide na nebo, već u pakao.

Vraćajući se sa groblja, teta-Jelka bi obavezno svratila u mrtvačnicu. Išla je od sanduka do sanduka, otkrivala poklopce i gledala mrtvace. Nekada je znalo biti i po desetak leševa koji su čekali pogreb. Tjerala je i mene da ih gledam. Teta-Jelka mi je objasnila zašto otvara mrtvačke sanduke. Jednom je, veli, neki mrtvac u sanduku oživio, izišao iz mrtvačnice i tramvajem pošao kući, Kad mu je konduktter zatražio da naplati kartu, ovaj mu je rekao: »Pa ja nemam novaca. Zar ne vidite na meni mrtvačko odijelo i cipele«. Konduktter se prepao i iskočio iz tramvaja.

Teta-Jelka se uvijek nadala da će u sanduku naći nekog živog i osloboditi ga.

Posjete mrtvačnici prosto su me ubijale. Noću sam sanjala mrtvačka lica. Strašno sam se bojala da mi se njihovi duhovi ne osvete, jer ih nisam voljela.

Teti Jani dolazila sam u sobu samo kad me zvala. Nije mi dala da se igram sa njenim mačkama, mogla sam ih samo gledati. Jana je bila starija osoba, niskog rasta. Imala je veliki nos i oči iste kao njene mačke. Vještice, koje mi je opisivala teta-Jelka, ličile su mi na teta-Janu.

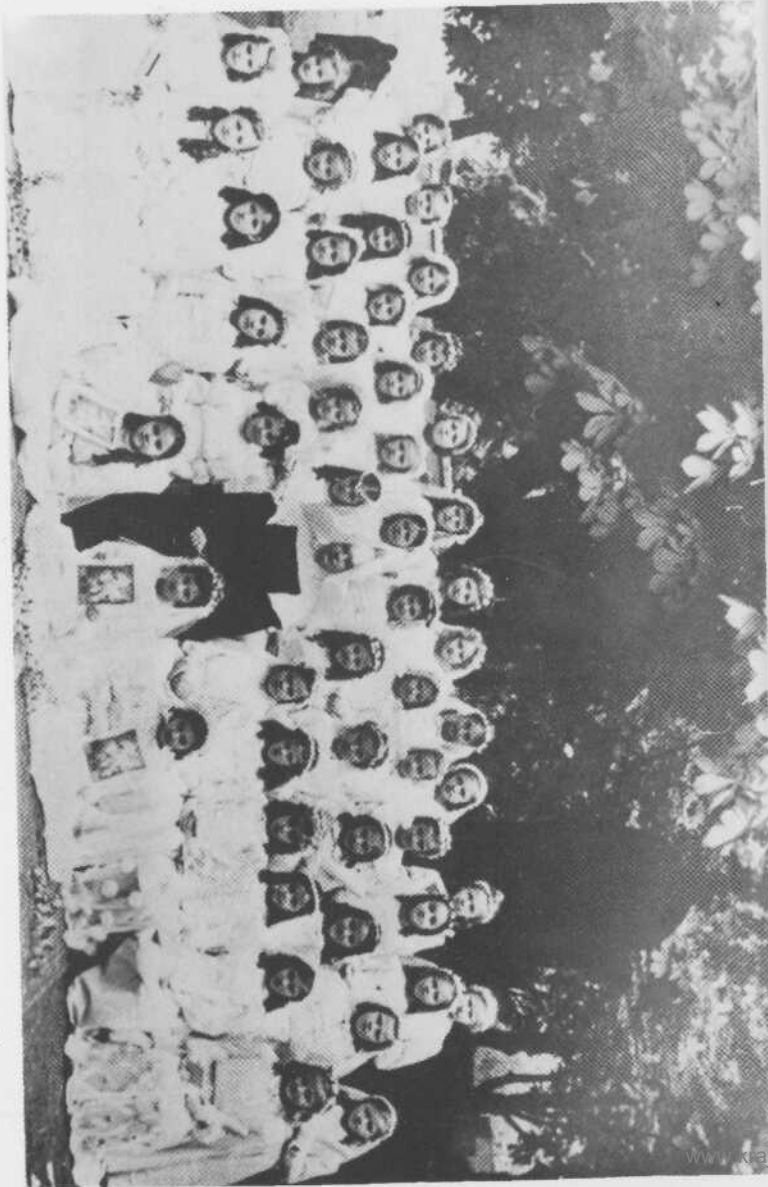

Jastrebarsko — na času preodgoja.

Mali logoraši ispred dvorca Erdedi u Jastrebarskom.

»Kad se slikaš, nasmiješi se«. Zora Skiba ispred tržnice u Zagrebu 1943. godine.

U *sobi* kod Marjana Vitauša bila *sam* svega jednom. Ne sjećam se zbog čega, ali pamtim šta sam u njoj vidjela. U uglu sobe stajao je kostur nekog mrtvaca. Na stolu je bila mrtvačka ruka. Iako mi je Marjan rekao da se ne bojim, da on kao budući liječnik mora da zna svaku čovječju koščicu, nikad više nisam ušla u sobu.

Upoznala sam vremenom sve teta-Jelkine stana-re, osim studenta Ivana Saboa. Njega nikako nisam mogla vidjeti. Kao da se skrivao. Ali, jednog jutra vidjela sam tog tajanstvenog mladog čovjeka. Ustala sam prije svih i pošla u kuhinju. Zastala sam kod vrata iznenađena prizorom koji sam ugledala. Jedna postarija seljanka vadila je iz korpe pištolje i davala ih mladiću koji ih je stavljao u unutrašnje džepove kaputa. Iznenada, mladić je spazio mene.

— Majko, — rekao je ženi od koje je uzimao revolvere — ovo je ona djevojčica o kojoj sam ti pričao.

Žena me pogledala milo.

— Nek je živa i zdrava — rekla je, a zatim brižnim očima pogledala u mladića. — Čuvaj se, Ivo sine, da mi ne pogineš — rekla je žena pozdravljajući se sa visokim mršavim momkom.

Kad je ona otišla, mladić je došao u kuhinju, sjeo me u krilo i rekao:

— Nemoj, Zoro, nikome pričati o onome što si maloprije vidjela. Meni su potrebni pištolji da ubijem ove zle ljude koji su krivi što si tako rano ostala siročić. Zapamti me, curice, dobro. Ti i ja ćemo se sresti ponovo, ali u oslobođenom Zagrebu.

Nikada ga kasnije nisam srela. Upamtila sam njegove krupne tamno smeđe oči koje su zračile topline. Kad je otišao, bilo mi je žao što ga nisam pitala o tim zlim ljudima. Ako već njih zna, mora

da zna i komuniste za koje sam vjerovala da su zli ljudi, jer su, po pričanju mojih staralaca, spalili moju majku i ubili moga oca.

Vratila sam se neopazice u sobu. Teta-Jelka i striček Hajna čvrsto su spavali. Bila sam sretna što me niko nije vidio sa onim čudnim mladićem.

Zavukla sam se pod pokrivač i počela da mislim o onom što mi je Sabo rekao. O kakvom on to oslobođenju govori? Koji su to zli ljudi koje će taj mladić da ubije? Gdje je moj tata Slavko? Otkako me ostavio kod svoje sestre — više ga nisam vidjela. Čim se teta-Jelka probudi, pitaću je zašto ne dolazi moj novi tata.

Odustala sam od svoje namjere, jer je teta-Jelka ustala na lijevu nogu. Odmah je uključila radio. Slušali smo samo dvije stanice — Vatikan i Glas Amerike. Teta-Jelka je bila nešto neraspoložena i nisam smjela da joj dosađujem. Razgovarala je sa stričekom Hajnom na njemačkom. To je uvijek činila kad je pričala o nečem što ja ne treba da znam.

Polako sam se spremala u školu. Kad sam počela da stavljam knjige u torbu, teta-Jelka je rekla:

— Sve škole su danas zatvorene.

— Zašto? — upitala sam.

— Sprema se neki preokret — rekla je teta-Jelka i uzela mi torbu. — Dolaze na vlast oni divljaci iz šume. Ali, neće dugo.

Nisam znala da je sloboda došla. Iako sam bila na ulici i vidjela hiljade ozarenih lica, ja taj trenutak uopšte tako nisam doživjela.

Bio je divan proljetni dan. Nedjelja. Poslije jutarnje mise, teta-Jelka je planirala da idemo na groblje. Na Jelačićevom placu, danas Trgu Republike, čekale smo tramvaj za Mirogaj. Ali tramvaj nije bilo. Starim trgom prolazile su kolone vojnika. Bilo je i

ranjenika. Uskoro se toliko svijeta skupilo da se nas dvije više nikud nismo mogle probiti. Jedna djevojka, vojnik, prišla mi je i pomilovala po kosi. »Pa zašto, se ti ne raduješ, seko? Došla je sloboda!« — rekla je.

Tada sam prvi put čula i vidjela Tita. Održao je govor. Dobro sam upamtila njegov lik. Imao je lijepe crte lica, gustu talasastu kosu, žive pokrete. Glas mu je bio energičan. Govorio je o tome kako će uskoro fašisti biti otjerani iz naše zemlje, kako je rat bio težak za sve naše narode. Često je spominjao riječ »socijalizam«.

Teta-Jelka me gurala ispred sebe i govorila: »Hajdemo što prije iz ove rulje, još ćemo poginuti. Što je glup taj narod, svakome vjeruje«.

O Titu nisam ništa *znala*. Njegove riječi nisam mogla razumjeti. Kad smo se vraćali kući, upitala sam teta-Jelku:

— Ko je taj Tito?

Njeno objašnjenje me potpuno zbunilo. Ona je, kaže, čula da onaj koji je malo prije držao govor nije pravi Tito, iako ga tako zovu, već ruski špijun. Pravi Tito je Zagorec, po zanimanju je šloser, *i* nema jednog prsta na ruci. To je ona čula preko radio-Vatikana i Glasa Amerike.

Bila je iznenađujuće razgovorljiva. Iskoristila sam to da je upitam zašto nas tata Slavko više ne posjećuje.

— Tvoga tatu zatvorili su komunisti. Sudiće mu zbog neprijateljske djelatnosti — rekla je teta-Jelka. — A, govorila sam mu, bogami, da se u to ne pača. Politika je kurva.

Teta-Jelkina objašnjenja ja sam ovako prevela. Tatu Slavka su zatvorili zato što je mene uzeo iz logora. Ja sam bila ubijedena da mene komunisti ne vole i da su mi zato ubili roditelje.

MAJKE DOLAZE

TETA-Jelka je sama spomenula Ivana Saboa. Kad smo stigle pred našu kuću, rekla je:

— Nikad ga ne bi primila na stan da sam znala da je bandit.

Nisam smjela reći da ja volim tog mladića, jer se on bori protiv zlih ljudi. Ako su svi »banditi« kao Sabo, ja njih sve volim, rekla sam tiho da me ne čuje teta-Jelka. O, da li ću jednom saznati ko su komunisti, ko su partizani, ko su fašisti, ko banditi. Protiv koga su se borili naši narodi? Gdje je pravi Tito? Ne znam zašto, ali sam već tada osjećala da tu istinu nikad neću dokučiti od teta-Jelke i zato je o tim stvarima više nisam pitala.

Striček Hajna se uskoro razbolio i umro.

Njegova sestra Jana preselila se u stan kućepazitelja. Povala je i svoje mnogobrojne mačke.

Napustila nas je i služavka Jalža.

U velikom stanu ostali smo samo teta-Jelka, ja i student Marjan Vitauš.

Teta-Jelka je uživala malu penziju i zato je uzela još dva podstanara iz Virovitice. Umorna od posla, teta-Jelka je voljela da joj perem noge, masiram golo tijelo i da se s njom kupam u kadi. Ugađala sam joj samo da se ne ljuti.

Nama niko nije dolazio. Teta-Jelka se bila posvadila sa cijelim susjedstvom. Nije mi dala nikud od sebe. Nikad se nisam igrala sa svojim vršnjacima.

I dalje smo redovno išle u crkvu i na groblje.

Kad sam trebala poći u drugi razred, teta-Jelka me upozorila:

— Nikome ne pričaj ni ko si, ni odakle si. Sad su na vlasti komunisti. Ako kažeš da si iz Bosne, vратиće te natrag i opet ćeš biti gladna i ušljiva.

Strah od gladi bio je jači od svega. Obećala sam da ću je poslušati. Pored nje bar nisam bila gladna. Bilo joj je drago kad je vidjela da me pridobila.

— Ja nemam nikoga osim tebe — rekla je skrušeno. — Odgojiću te, a ti mi budi zahvalna. Starost je teška. S tobom ću je lakše savladati.

— Neću te nikad napustiti. Uvijek ću biti s tobom, teta-Jelka! — rekla sam od srca.

Prošlo je mnogo vremena od našeg prvog susreta, ali ja nisam mogla zaboraviti riječi koje je ona tad izgovorila mom tati Slavku: »Uzmi sirotu na svoju sramotu«. Sebi sam stalno govorila: Zoro, moraš biti dobra, moraš dobro učiti kako bi se teta-Jelka s tobom ponosila.

U jesen 1945. pošla sam u drugi razred Državne osnovne škole u Varšavskoj ulici. Moja nova učiteljica nije bila časna sestra, već obična žena koju sam ubrzo zavoljela. Na zidu učionice, iznad table, nije bilo razapetog Hrista, već fotografija druga Tita o kome nam je učiteljica pričala vrlo dirljivo. Shvatila sam da ona mnogo voli i cijeni tog čovjeka, jer je s partizanima otjerao okupatora iz naše zemlje. Bila sam sigurna da je to isti onaj čovjek kojeg smo teta-Jelka i ja vidjele kako govori na Trgu Republike u Zagrebu.

Kad sam došla iz škole kući, sve sam odmah ispričala teta-Jelki. Na kraju sam joj rekla:

— Doznala sam od svoje učiteljice da je ono bio pravi Tito a ne ruski špijun.

Teta-Jelka me pogledala strogo, ispitivački.

— Ti si budala ako si učiteljici rekla šta ja mislim o Titu?

— Ne boj se, nisam joj ništa kazala.

— Zapamti, ova vlast neće dugo trajati. Onda ćeš vidjeti da sam ja u pravu — rekla je teta-Jelka.

Kroz nekoliko dana teta-Jelka je dobila poziv od Povjereništva za zdravstvenu i socijalnu politiku. Zvali su je da dođe sa mnom na neki razgovor. Teta-Jelka je bila vrlo usplahirena.

— Kad dođemo tamo, oni će te svašta ispitivati — rekla je. — Ti kaži da ti je lijepo kod mene i da želiš da ostaneš sa mnom. Nemoj im reći da te vodim u crkvu.

U Povjereništvu primila nas je jedna žena. (Kasnije sam saznala da su naše vlasti u to vrijeme tražile ratnu siročad koja su kao posvojećad živjela u raznim porodicama).

Predviđanja teta-Jelke su se obistinila. Ta žena, vjerovatno socijalni radnik, svašta me pitala. Bila je vrlo strpljiva, ali sam joj ja davala odgovore za koje sam vjerovala da će se svidjeti teta-Jelki koja je budno pratila svaku moju riječ.

— Bi li ti išla u dječji dom? Mi smo tebe tamo rasporedili — rela je ta žena.

— Meni je lijepo kod teta-Jelke i ja ne želim u dom — rekla sam dosta odlučno.

Istu ženu ubrzo sam vidjela u školi. Došla je u naš razred i dugo razgovarala sa učiteljicom. Po njihovim čestim pogledima upućenim meni, znala sam da sam ja tema njihovih razgovora. Kad je ta žena otišla, učiteljica je rekla da je od nje dobila tačne podatke o meni.

— Ti nemaš pravi rodni list — rekla je učiteljica. — Ti se zoveš Zora Delić, a ne Marija Dasović. Otac ti je Drago, a majka Dragica. Ubili su ih fašisti. Jedino ne znamo tačan datum tvog rođenja.

Ove podatke učiteljica je učinila u školske knjige. Ispred škole čekala me teta-Jelka da idemo na večernju misu. Odmah sam joj rekla šta mi se dogodilo.

— Što te ne ostave na miru — rekla je Ijutito. — Pusti ti njih, ti najbolje znaš da se tvoj tata zove Slavko i da si se ti rodila u Zagrebu. Tako svakom pričaj, osim svojoj učiteljici.

Živjela sam dvostrukim životom. Kod kuće sam bila Marija Dasović, od oca Slavka i majke Besi, Amerikanke. Rođena u Zagrebu. U školi su mi govorili da sam Zora Delić od oca Drage i majke Dragice, rođena u Kramarima kod Sanskog Mosta. Živjela sam sa dvije ličnosti koje se nisu trpjele. U školi se bunila Marija, u crkvi i kod kuće Zora. Jedni su govorili da su moje roditelje, kojih se sjećam samo iz snova, ubili fašisti. Drugi su tvrdili da su to učinili — komunisti.

Teta-Jelka je na mene dobivala dječji doplatak i socijalnu pomoć u novcu i robi, ali mi o tome nikad ništa nije rekla. Uporno je ponavljala da se nova vlast ništa o meni ne brine i da me ona hrani i školuje od svoje male mirovine.

— Još da nisi tako crvena — govorila mi je — oni bi kazali da ti ne dam ni da jedeš!

Pred kraj drugog razreda u školi mi se dogodilo opet nešto neobično. U učionicu je ušla direktorica sa jednom ženom koja je imala crnu maramu na glavi.

— To je jedna majka sa Kozare — rekla nam je direktorica. — Fašisti su joj 1942. oteli trogodišnju djevojčicu i sad je svuda traži.

Direktorica se zatim obratila ženi ispaćenog lica.

— Dovala sam vas u ovaj razred, jer se tu nalazi jedna učenica, ratno siročić iz vaših krajeva.

Direktorica je pokazala na mene i rekla da ustajem iz klupe. Žena sa Kozare mi je prišla i počela me pažljivo zagledati. Odjednom je zaridala.

— Sjedi, dušo, ni ti nisi moja djevojčica. Prokleti fašisti, šta uradiste meni kukavnoj?!

Prije no što je otišla, pomilovala me po glavi i rekla:

— Jadno siročić, nije ni tebi lako živjeti bez svojih.

Sve sam ovo ispričala teta-Jelki. Ona mi je dala savjet:

— Ako te drugi put tako neko bude prepoznao, ti mu nikako ne vjeruj. Oni žele da te odvedu u Bosnu, pa da tamo gladuješ. Ove vlasti već ne znaju na koji način da te uzmu od mene, pa ti u razred šalju neke zabite seljanke.

Te noći dugo nisam mogla zaspati. Mislila sam o onoj jadnoj ženi sa Kozare. Tako sam željela da nađe svoje u ratu izgubljeno dijete. Bilo mi je žao što ta žena nije moja majka. Počela sam vjerovati da je moja majka živa i da me sada negdje traži kao ova Kozarčanka. Ali, te noći u snu sam vidjela jednu ženu u plamenu. Ujutru mi je teta-Jelka rekla:

— U snu si plakala i dozivala majku. Nikako da te napuste ti tvoji ružni snovi. Moram s tobom ići nekom psihijatru. Ti imaš bolesnu psihu.

Rečeno — učinjeno. Kad smo došli kod tog liječnika, njegovo prvo pitanje bilo je:

— Recite mi, gospođo, da li je ova djevojčica vaša kćer?

— Nije — odgovorila je teta-Jelka.

— Kako ste došli do tog djeteta?

— Znae, gospon doktor, moj brat je uzео iz jastrebarskog logora.

Zatim se liječnik obratio meni. Zamolio me da mu potanko opišem svoje snove koji mi ne daju noju da spavam. Pričala sam mu o mojim morama: o majci u plamenu, o čovjeku u crnoj uniformi koji me kolje, o mrtvoj djeeci koju lopatama bacaju, o krvavoj nepreglednoj poljani punoj razmrskanih tijela, o ljudskim glavama nataknutim na volovske rogove ...

— Jeste li čuli, gospon doktor, šta vam je sve ispričala — prekinula me teta-Jelka. — To isto je i meni pripovijedala svaki put kad se trgne iz sna. Vidite da mala ima bolesnu psihu, pa vas molim da joj date neke lijekove za smirivanje.

— Njoj nisu potrebni lijekovi. Ona je upamtila strahote rata i logora i te slike joj se javljaju u snu. Vi ste, gospodo, dužni da to dijete odvedete u njen rodni kraj i da vidite ima li tamo nekog svog. To će za nju biti najbolji lijek.

Teta-Jelka me čvrsto uhvatila za ruku i izvela iz ordinacije. U hodniku mi je Ijutito rekla:

— Ovo mi nije trebalo. Svi su oni isti. Žele da mi te uzmu i odvedu u Bosnu. Ali ja te ne dam!

U naš razred dolazile su kasnije mnoge majke. Krenule su sa Korduna, Banije, iz Like. Njihov bol za izgubljenom djecom učinio je da prestanem vjerovati da mi je majka živa. Za njenu smrt počela sam okrivljavati fašiste. Jer, kad su mogli ovim ženama otet, a možda i ubiti njihovu djecu, sposobni su da zapale i moju majku i mene, njenu djevojčicu, odvedu u logor.

U jesen 1946. izišao je iz zatvora moj tata Slavko. Kasnije sam saznala da je bio osuđen na deset godina, ali je pušten nakon ponovog suđenja, pošto je dokazao da je za vrijeme rata iz logora uzeo jedno ratno siroče.

— Ja sam tebi, Zoro, spasio život, i ti si meni spasila i život i čast — rekao je moj tata Slavko po dolasku iz zatvora. — Ja sad idem u Ameriku. Tamo me čeka moja Besi. Poveo bih i tebe, ali ne da ova vlast. Redovno ću ti pisati, slaću ti pakete i dolare. Slušaj Jelku dobro, a mene nemoj zaboraviti. Kad budeš punoljetna, nadam se, da ćeš moći doći kod mene. Udaću te za bogatog Amerikanca.

Nije dugo bio sa nama. Teta-Jelka i ja ispratile smo tatu Slavka na kolodvor. Voz je već dobro podmakao, a ja sam još mahala maramicom i plakala za mojim dragim novim tatom.

Radovala sam se svakom njegovom pismu iz Amerike.

PRVI PUT NA MORU

PRVI put sam vidjela more 1946. Bila sam u Selcu kraj Crikvenice. Pred polazak teta-Jelka mi je rekla:

— Crveni križ te šalje mjesec dana na more. Teško će mi biti bez tebe, ali kad već moraš ići, budi dobra pa mi piši.

U Selcu sam upoznala mnogo svojih vršnjaka, najviše ratne siročadi. Većina je živjela po đačkim domovima. Svake večeri davali smo priredbu. Voljela sam da pjevam i recitujem. Sva sretna, pisala sam teta-Jelki da mi je lijepo na moru, da je hrana odlična i da najviše jedemo lubenice. Napisala sam joj i to da sam naučila mnogo lijepih partizanskih pjesama.

Kada sam se vratila iz Selca, tetka-Jelka me prekorila:

— O moru mi nemoj ništa pričati. Vidim iz tvojih pisama da ti ja nisam nedostajala i da si, ne đaj bože, ostala duže, ova vlast bi te skroz okrenula. Što ih nisi pitala gdje su bili onda kad ti je bilo najteže i kad smo te mi spasili od sigurne smrti.

Na oporavak u Selce poslalo me Povjereništvo za socijalnu i zdravstvenu politiku u Zagrebu. Slijedećeg ljeta uputili su me u Opatiju, zatim u Rovinj. More mi je pomoglo i sve sam manje trebala doktora.

Pitala sam se kako me teta-Jelka samu pušta na more. Možda zato što se bojala one socijalne radnice koja je znala ko sam, čija sam i odakle sam. Možda zato što je to ništa nije koštalo.

Jednom je teta-Jelka bila upozorena da me ne vodi stalno u crkvu. Ako se toga ne bude pridržavala, daće me drugoj porodici. Teta-Jelka je bila vrlo ljuta na mene. Vjerovala je da sam se ja žalila toj socijalnoj radnici. Bilo kako bilo, tek moji odlasci u crkvu su se prorijedili. Teta-Jelka je zahtijevala da svake nedjelje u devet sati idem na dječju misu, da se jednom mjesečno ispovijedim i pričestim i da slavim sve katoličke svece i blagdane. Toga sam se morala pridržavati.

Za Uskrs teta-Jelka je bojila jaja. Svakog 6. decembra slavili smo Svetog Nikolu. Ona dva podstanara iz Virovitice, uveličavala su praznik. Jedan se oblačio u Svetog Nikolu, drugi u krampusa. Đavo bi odnekud nabavio lanac i kad bih ja zaspala, došao bi u moju sobu, stao pored mog kreveta i u mraku zavezčao onim lancem. Zveket gvozda bi me probudio i ja bih se prestrašila ugledavši maskiranog đavola. Poslije toga dugo sam plakala.

Redovno smo slavili katolički Božić. Išli smo na polnočku. Znala sam pjevati sve božićne pjesme, ali nisam voljela ići na polnočku, jer je tada u crkvi bilo mnogo pijanih vijernika, a ja sam se pijanaca strašno bojala.

Na ispovjed sam išla samo kad sam morala. Nikad neću zaboraviti jednu svoju ispovjed u proljeće 1948. Trebalo je da se ispovijedim, pa pričestim da bi se mogla krizmati. Bilo je to u katedrali. Kroz rešetke ispovjedaonice vidjela sam djelimično lice sveštenika. Pitao me kakve knjige čitam. Rekla sam — one koje mi trebaju za lektiru u školi. Prekorio me zbog toga i kazao da ubuduće čitam samo knjige koje odobrava crkva.

Sveštenik je ustao i naredio da pođem za njim u sakristiju gdje će mi dati crkvenu lektiru. Kada

smo ušli unutra, zadigao je mantiju i raskopčao šlic od pantalona ... Počela sam da vrištim i plačem. Zapamtila sam njegove buljave oči na mesnatom licu. Tresao se cijelim tijelom dok sam ja vrištala. Odjednom se umirio, spustio mantiju i zaprijetio mi da me neće pustiti iz sakristije dok ne prestanem plakati.

Izišla sam iz sakristije netaknuta, ali sam sebi rekla da nikad više neću na ispovjed.

Idući kući, plakala sam. Svuda oko mene bio je ponor. O, bože, dokle će taj bezdan da me prati. Na mom čelu kao da je bio utisnut žig — BEZ SREĆE. Bila sam u vlasti nekog neraskidivog kruga.

Nakon sedam dana, bila je nedjelja, maj mjesec, u katedrali je vršena krizma. Na krizmu sam došla sa mojom kumom Majom Vitauš. Kuma ini je kupila zlatni lančić sa zlatnim krstom. Jedan od zagrebačkih biskupa vršio je krizmu. Kad je došao do mene, namazao mi je čelo nečim masnim, zatim mu je moja kuma dala već pripremljenu svilenu mašnu kojom mi je biskup obrisao čelo, a zatim mašnu bacio. Tada mi je u usta stavio svetu hostiju, a kuma oko vrata zlatni lančić. Posle svega, kuma me, mrtvu umornu, odvela do fotografa da se ovjekovječi taj svečani trenutak.

Moja nova kuma verglala je isto što i moj novi tata:

— Kad god se slikaš, uvijek se smij. Na fotografiji treba da izgledaš radosno i sretno. Ovu sliku poslaćemo tvome tati u Ameriku. On će uživati kad te vidi ovako lijepu i pobožnu. Slavko ima mnogo dolara i udaće te za bogatog Amerikanca. A kad budeš punoljetna, i ti ćeš kod oca u Ameriku. Prosto ti zavidim, Zoro. Ja znam da si ti dobra djevojčica i da ćeš se sjetiti i nas dviju sirotica.

U Gajevoj ulici, nedaleko od našeg stana, bile su prostorije Narodnog fronta. Anka Bursać, predsjednica AFŽ, pripremala je program za 8. mart. Pozvala je i mene. Svako veće odlazila sam na probu. Na priredbu sam povelala i teta-Jelku. Njoj se nije išlo, ali ja sam bila uporna. Recitovala sam pjesmu Branka Ćopića »Na Petrovačkoj cesti«. Dobila sam veliki aplauz. Možda zato što sam bila najmlađi izvođač.

Poslije priredbe nas dvije smo ostale na drugarском sijelu. Između teta-Jelke i mene sjedila je Anka Bursać. Njih dvije su najviše govorile o meni. Teta-Jelka me pohvalila da sam dobra i poslušna djevojčica.

— Dobro uči, samo je noću more neki ružni snovi — rekla je teta-Jelka.

— Ja idem na ljeto u Sanski Most i raspitaću se da li je neko živ od njene rodbine — rekla je Anka. — Njeni snovi sigurno su u vezi sa teškim djetinjstvom.

Anka se zatim obratila meni:

— Da li se sjećaš nekoga svoga? Sjećaš li se likova svoje majke i oca?

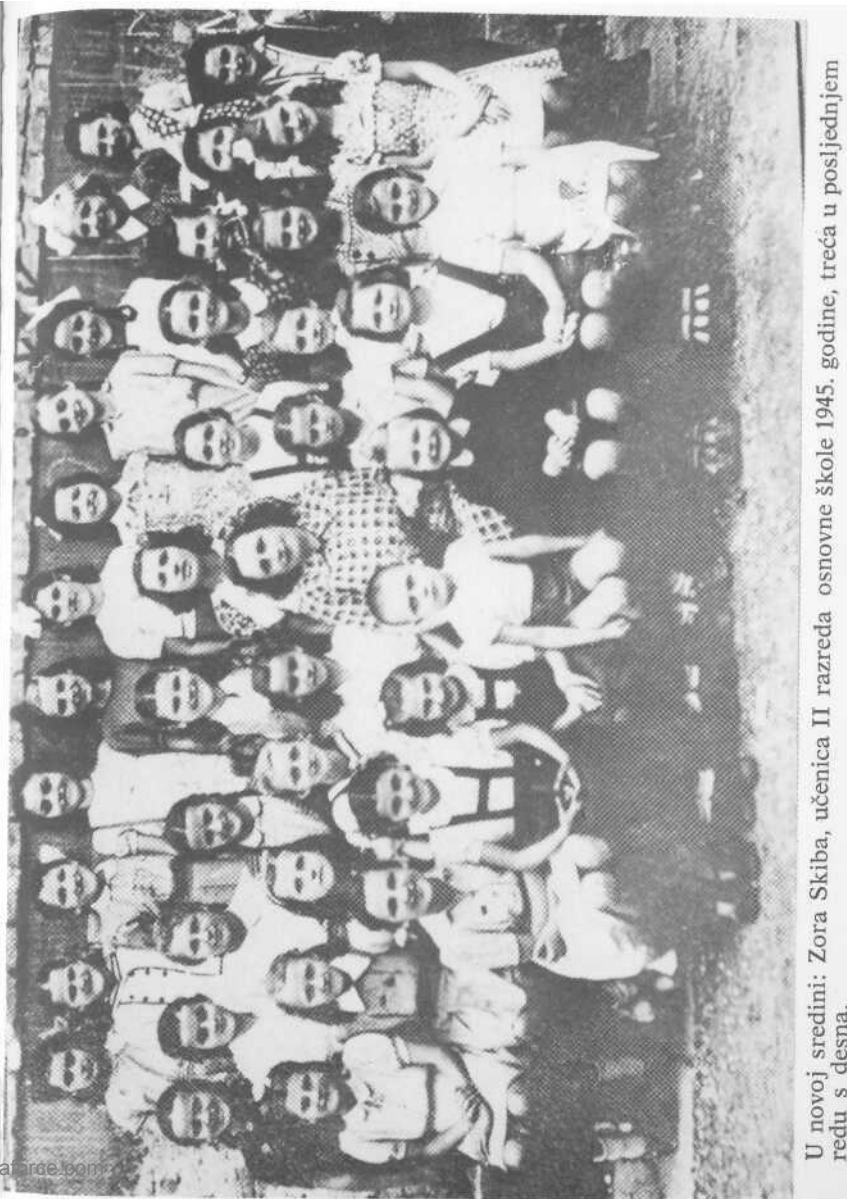
Odrečno sam klimnula glavom.

— Nekad bi u snu zvala neku Nevenku — rekla je teta-Jelka.

— Nisi mi rekla da li želiš da ti potražim nekog preživjelog rodaka u Sanskom Mostu — insistirala je Anka.

Umjesto odgovora — zaplakala sam.

— Kako, drugarice Bursać, ne vidite da Zora to ne želi. Pustite je na miru. Ona se privikla na mene. Sve ima što joj treba. Nama niko nije potreban — prokomentirala je moje raspoloženje teta-Jelka.

U novoj sredini: Zora Skiba, učenica II razreda osnovne škole 1945. godine, treća u posljednjem redu s desna.

Prvi put zajedno 1945. godine: Zora i brat Mile sjede, sestre Nevenka i Dara stoje i između njih Jelka Hajne.

A onda je došao dan koga ću uvijek pamti. Datum se tačno ne sjećam, ali znam da je to bilo u jesen 1948. Na nebu su kružili avioni. Teta-Jelka je rekla da bi opet moglo biti rata. »Zagovnelo se oko Trsta. Zнала sam da ova vlast neće dugo«.

Bilo je kasno poslije podne. Smračivalao se. Teta-Jelka je nešto šila, a ja sam učila. Iznenada začulo se zvono na našim vratima.

— Ko bi to mogao biti? Nikoga ne očekujemo — rekla je teta-Jelka i ustala od šivaće mašine.

Kad je otvorila vrata, pojavila se mlada žena sa dvoje male djece.

— Ko vam treba? — rekla je teta-Jelka.

— Ja sam Nevenka Delić. U Crvenom krstu su mi rekli da se kod vas nalazi moja sestra Zora, pa sam došla da je vidim.

Teta-Jelka je rekla: »Izvolite«. Vidjela sam po njenom licu da to ne kaže rado.

Kad me Nevenka ugledala, ostavila je svoju djecu i pošla prema meni. Zagrlila me čvrsto i počela da ljubi i plače.

Postupak ove mlade žene me iznenadio. Držala sam se za haljinu teta-Jelke, pomalo se pribijavajući tog iznenadnog izliva nježnosti na koji nisam bila navikla. Teta-Jelka je to iskoristila.

— Sad ste vidjeli Zoru i možete da idete — rekla je. — Vidite da joj nije mnogo stalo do vas. Kako je do sada mogla da živi bez rodbine, može i odsad. Molim vas, napustite stan. Vrijeme je da Zora ide spavati.

- Ja sam iz Titograda došla u Zagreb - rekla je Nevenka. - Sa ovo dvoje male djece putovala sam dva dana i dvije noći. Djeca su premorena. Mogu li kod vas prenoćiti?

Utom je zaplakao mlađi dječak. Zatim mu se pridružio i stariji. Teta-Jelka se smilovala. Rekla je:

— Uđite.

RAZMAKNUTE REŠETKE KAVEZA

UŠAVŠI u stan moja sestra Nevenka je podojila mlađeg sina, a zatim nahranila starijeg. Dala mu je da jede ono što je imala u svojoj torbi.

Djeca su odmah zaspala, a nas tri smo sjele u kuhinju večerati. Pojeli smo sve što je Nevenka donijela.

Onda smo otišle na počinak. Kad je teta-Jelka zaspala, Nevenka je prešla kod mene u krevet. Cijelu noć smo pričale i plakale. Od nje sam saznala kako izgleda naš rodni kraj, ko nam je i kako ubio roditelje, šta je bilo s nama nakon pokrštanja.

Nevenka mi je rekla da je poslije velikog pokolja ostalo nas devetoro siročadi, Petoro braće i sestara od naših roditelja — Nevenka, Dara, Mile, Jovica i ja i četvero djece od strica Dušana — Petar, Draško, Slavka i Rada. Rekla mi je da ima fotografiju iz 1941. na kojoj se vidim ja, moj brat Mile, Slavka, Rada i Draško. Fotografiju su ustaše napravile pred naš odlazak u logor.

— Mislila sam da ste ti, Mile i Rada mrtvi — šaptala je Nevenka. — Srećom, preživjela si. Možda su u životu i Mile i Rada. Potražiću i njih preko Povjereništva za zdravstvenu i socijalnu politiku u Zagrebu.

— Šta je bilo sa ostalima? — upitala sam sestru koja me milovala po kosi.

— Draško je uspio pobjeći iz logora u Jastrebarskom. Otišao je u partizane i postao omladinski ru-

kovodilac — rekla je Nevenka. — Stradao je 1945. od mine na koju je nagazio hodajući bos po pjeskovitoj obali Sane. Slavka je do kraja rata bila u logoru u kojem i ti. Sad je u Kruharima. Časne sestre su je strašno izmučile. Dobijala je tri dana samo kuhanu repu na vodi.

Dara i Petar uspjeli su da pobjegnu od ustaša i do kraja rata skrivali su se po selima pomažući kao pioniri partizane. Dara i Petar će se mnogo obradovati kad čuju da si živa i da sam te posjetila.

— A ti? — upitala sam. Šta je s tobom bilo?

— Pobjegla sam u partizane poslije prekrštavanja. U jednoj akciji uhvatili smo nekoliko ustaša. Među njima je bio i Omerica, onaj što je pobio našu familiju. Svi su osuđeni na smrt.

— Jesu li te ustaše bile u crnim odijelima? — upitala sam.

— Da. Nosile su crne umniforme i crne kape sa slovom »U«. Njima je presudio narodni sud. Dok smo ih vodili kroz Sanski Most, žene su ih tukle torbama napunjenim kamenjem. Jednom su počupale brkove. Govorile su: »Ovo ti je za mog mrtvog sina, a ovo za mog zaklanog muža!« Prije strijeljanja rekla sam Omerici: »Prije godinu dana ti si imao oružje, a mi smo bili vezani u žice. Sad su se uloge promijenile. Ako si mislio da ćeš do vijeka klati i ubijati prevario si se!« »Metljar« je cmizdrio i na koljenima me molio da ga ne ubijem.

Svaki požar ostavlja za sobom u pepelu po neku žeravicu.

Nevenka mi je pričala o svojim borbama, o ranama koje je zadobila, hrabrom mladiću Mili Lukiću iz Bosanskog Petrovca, svom suprugu, neustrašivom ratniku koji je mogao noć prospavati u snijegu, a da mu ništa ne bude.

Sve do jutra bila sam priljubljena uz sestrično tijelo. S njom sam se osjećala manje siročić. Toliko sam željela da me povede sa sobom. A kad se razdani, teta-Jelka je prva ustala. Čudno se ponašala. Kao da je pročitala moje misli. Uхватила me u jednom trenutku nasamo i zaprijetila:

— Nemoj slučajno da pođeš sa Nevenkom! Ne zove ona tebe što te voli, nego da joj budeš služavka. Neko treba jecu da joj čuva. Ko zna koliko će ih još roditi. Te partizanke se kote kao mačke. Nije ni čudo kad idu sa svakim u krevet.

Spremajući sinove za put, Nevenka me pred Jelkom upitala:

— Zoro, hoćeš li poći sa mnom?

Čutala sam. Grlo mi se stezalo.

— Meni je ovdje dobro. Ostaću. A ti, kad možeš, opet dođi — promucala sam gledajući teta-Jelku.

Teta-Jelka je trijumfalno pogledala Nevenku. Uzela je sa zida jednu uramljenu fotografiju i pokazala je mojoj sestri. Na slici smo bili tata Slavko i ja. On u uniformi domobranskog oficira, a ja, mršava, krastava, sa velikim stomakom.

— Ovo je Zora i njen tata — rekla je teta-Jelka.

Nevenka je snažno udarila šakom po toj slici koja je Jelki ispala iz ruke i razbila se.

— Kao da ja ne znam ko je njen otac. Zapamti-te, gospođu Hajna, Zorin tata nije bio Pavelićev sluga, kao ovaj na slici! — rekla je srdito Nevenka.

Zatim se obratila meni: »Spremi se, vodim te sa sobom, ovdje ti nije mjesto!«

Zbunjena i uplašena žestokom prepirkom između Nevenke i teta-Jelke stajala sam kao ukopana.

Nevenka je bacila bijesan pogled po zidovima našeg stana, s mržnjom je gledala slike silnih svetica i kroz suze rekla:

— Šta uradiše od tebe, jedna sestro. Ti još ne znaš šta je sloboda. Meni je bilo teško u ratu, ali je tebi teže u ovom kavezu.

Ispratila sam je do ulice. Naišao je tada neki fotograf i Nevenka ga je zamolila da nas uslika.

— Hoću da imam dokaz da sam bila s tobom. Ustrebaće to meni — rekla je i poljubila me.

Zašto nisam pošla sa sestrom?

Već sam s njom bila izišla na ulicu, trebalo je samo da produžim, šta me to zaustavilo i vratilo natrag? O tome sam mnogo razmišljala. Objašnjenje sam našla kasnije, čitajući Kafku. On kaže:

»Čovjek je bio u kavezu. Iako su rešetke razmaknute nekoliko metara jedna od druge, zatvorenik ne može da pobjegne samo zbog svoje čeone kosti«.

O posjeti moje sestre Nevenke teta-Jelka je odmah obavijestila brata Slavka u Čikagu. Ubrzo je stigao njegov odgovor: »Preduzeću sve da vas prebacim kod sebe u Ameriku«. U sljedećem pismu ovako je posavjetovao svoju sestru: »Pošto vlasti u Jugoslaviji neće dozvoliti Zori sve do njenog punoljetstva da ide u Ameriku, najbolje je da odmah zamijenite stan i preselite se negdje da niko ne zna vašu novu adresu. Drukčije se nećete osloboditi najezde Bosanaca«.

Nekoliko mjeseci kasnije došao mi je u posjetu brat Mile. Došao je kući kad sam ja bila u školi. Teta-Jelka mu nije povjerovala da je moj brat.

— Idi pred školu — rekla mu je teta-Jelka — pa ako u onoj gužvi prepoznaš Zoru, vjeroću da si joj brat.

Izlazili smo sa zadnjeg časa. Nekoliko razreda istovremeno. Jedan dječak me ugledao, pošao prema

meni i — zastao. Zagledao me sa rastojanja od nekoliko metara. Onda je odjednom potrčao i zagrlio me:

— Sestro Zoro, ja sam tvoj brat Mile!

— Otkud znaš da sam ti ja sestra? — rekla sam migoljeći se iz njegovog zagrljaja.

— Nije krv voda. Vidiš koliko ličimo jedno na drugo.

— Ko ti je rekao za mene?

— Nevenka me pronašla i dala adresu.

Pogledala sam ga malo bolje i stvarno se osvjedočila da smo vrlo slični. Uхватili smo se za ruke i pošli kući. Teta-Jelka se iznenadila kad nas je vidjela zajedno. Nije vjerovala da će me Mile, poslije toliko godina, prepoznati u onom đaćkom buljuku.

Prvi put mi je neko rekao da ličim na njega. Eto, i ta sitnica tako me obradovala. U porodici koja me usvojila svi su imali plave oči. Samo su moje bile crne.

Brat i ja smo se siti napričali. Ja sam njemu opisivala sve ono što sam preživjela, a on je meni ispričao svoju odiseju. Kad su nas poslije one »grupne fotografije« 1941. godine rastavili, njega su poslali u Zemun, a odatle u Bugarsku.

Bili smo zajedno samo nekoliko časova, a ja sam toliko zavoljela svoga brata da sam, kada je otišao, dugo plakala.

Ubrzo poslije njega posjetila me sestra Dara, pa Petar, brat od strica. On je služio vojsku u Zagrebu. Ispričao mi je tužnu priču. Preko Crvenog krsta pronašao je svoju sestru Radu, posvojenu od bračnog para Virt. Kad je Petar došao da je posjeti, gospođa Virt mu nije dala da uđe u stan. Petar je pozvao misionara i tad su ga morali pustiti.

Gospođa Virt je pozvala Radu i rekla:

— Rado, ovo je prijatelj tvoga tate. Zajedno su služili vojsku!

Petar je bio iznenađen. Htio je da zagrlj i poljubi sestru, ali mu Radina pomajka nije dozvolila. Rada je imala osam godina i vjerovala je da su Virtovi njeni pravi roditelji. Bila je vrlo hladna prema bratu. Petar je zbog toga bio utučen. Nikad nije prebolio nepravdu koju su mu nanijeli Radini roditelji.

Petar je doznao da Rada i ja idemo u istu školu. Zamolio me da je jednom sačekam i ispričam joj sve što je njemu bilo uskraćeno. Saznala sam da Rada pohađa nastavu u drugoj smjeni. Došla sam kad je ona bila u školi. Ušla sam u zbornicu i pitala nastavnike u kojem se razredu nalazi Rada Virt. Javila se mlada nastavnica, njen razredni starješina.

— Zašto je tražiš? — upitala je nastavnica.

— To je moja sestra od strica. Nisam je vidjela od 1941. Njene roditelje ubili su fašisti.

Nastavnica me povela u svoj razred.

— Rado, dođi! — rekla je jednoj djevojčici.

Mislim da bih je prepoznala po bratu Petru.

— Rado, ja sam Zora, tvoja sestra od strica.

— Ja sam jedinica. Nemam nikakvog strica. Moj otac je Rikard Virt. Nijemac. Imam njemačke krvi u sebi — govorila je kao navijena.

DRUGO LICE NEBA

SAV moj trud da sestri Radi kažem ko su i odakle njeni roditelji — ostao je bezuspješan. Rada mi je na kraju našeg razgovora postavila pitanje:

— Vjeruješ li u boga?

— Ne — rekla sam.

— S tobom nemam šta govoriti! — rekla je Ijunito. — Ti si antikrist!

Radu sam češće sretala u školi, na ulici. Uvijek sam je pozdravila, ali se pravila kao da me ne vidi.

Hiljade i hiljade hrvatskih porodica prijavilo se da preuzme ratnu siročad rasutu po ustaškim logorima. Bio je to pravi odgovor hrvatskog naroda na fašistička nasilja i zvjerstva.

Prema podacima Tatjane Marinić, kroz logor u Jastrebarskom tokom rata prošlo je 3.336 djece. Do kraja septembra 1942. u porodice je iz ovog logora smješteno 1.637 malih talaca. Za njih je to bio jedini spas. U logoru sigurno bi pomrli od gladi i bolesti.

Glas o kolonizaciji djece, po riječima profesora Kamila Breslera, išao je povjerljivo od usta do usta, od uva do uva. Pretvorilo se to ubrzo u masovnu akciju, jer u našem narodu živi jedna divna i nedimuta izvorna ljubav prema djetetu. Pogotovo prema onom koje je ostalo bez roditelja i koje trpi i pati.

— Doživio sam stotinu puta — kaže profesor Bresler — da obitelj koja je uzela tuđe dijete na prehranu i odgoj, uz naplatu hranarine, za kratko vrijeme zavoli tog mališana kao svoje rođeno, te kasnije

odbijaju hranarinu samo da im dijete ostane u kući. Dijete im je, vele, neprimjetno ukrado srce.

U mnogim porodicama djeca su se, uz očinsku brigu svojih posvojitelja, razvijala i rasla. Poslije rata ona su mogla da se vrate svojim roditeljima i svojim kućama, ukoliko su im ostali u životu.

Bilo je primjera druge vrste. Ja pričam o sebi i svojoj sestri Radi.

U trećem razredu gimnazije pročitala sam za lekturu Andrićev roman »Na Drini ćuprija«. Čitajući odlomak koji govori o tome kako su Turci otimali našu djecu od roditelja i od njih pravili janičare, najokrutnije tirane svoga naroda, suze nisam mogla da zaustavim. Željela sam da tu knjigu pročita i moja sestra Rada Virt. Mislila sam da će na nju djelovati kao i na mene.

Rada je pročitala knjigu, ali je, kaže zaboravila za pet minuta. Reagovala je kao teta-Jelka koja mi je rekla da su to sve gluposti i da Andrić s tim janičarima plaši djecu.

Petar je bio očajan što ima tavu sestru. On je nije razumio. U nervnom rastrojstvu oduzeo je sebi život. Ja sam Radu razumjela. Ona je bila mlađa od mene. Ništa nije zapamtila. Došla je u porodicu koja joj je ulila mržnju prema svemu što je njeno.

Mijenjaju ti ime zato što je seljačko, mijenjaju ti prezime zato što se svi Cigani tako prezivaju. A onda mijenjaju i tebe. Svi se o tebi brinu, a ti nisi ničija.

Ja sam bila nešto starija i nisam se dala. Uspjela sam da prozrem taj zločin pod plastom milosrđa i da se otrgnem od tog jevanđelja zla. Rada nije. Ogromnu pomoć pružila mi je poslije oslobođenja škola, socijalni radnici i susreti sa sestrama i braćom.

— Otkad ti je ono sestra Nevenka bila kao da je vrag u tebe ušao — govorila je teta-Jelka. — Niti hoćeš da ideš u crkvu, niti tražiš da te ja pratim u školu.

Veliki strah koji sam osjećala od ove krute i preke žene polako je nestajao. Sve manje sam sa njom išla na molitve. Kad bi me pozvala, rekla bih: »Ne mogu, moram da učim, boli me glava«, a znala sam i da joj odbrusim: »Rekla sam ti jednom da neću!«

Ali ni teta-Jelka se nije predavala.

Da bi me odvojila od »bosanske napasti« poslula je savjet brata Slavka i početkom 1949. preselile smo se u novi stan u Ulici Socijalističke revolucije 34. Jelka, mi je rekla da tu ulicu zovem Zvonimirova, kako se ranije zvala: »Ulica je krasna, šteta što sada nosi tako ružno ime«.

Sve što bih ja zavoljela, teta-Jelki nije bilo drago. U šestom razredu u naše odjeljenje došla je nova učenica. Zvala se Savka Delibašić. Razrednica joj je rekla da sjedi sa mnom u klupi. Postale smo velike drugarice. Ona me odvela svojoj kući i ja sam upoznala njene roditelje. Mnogo sam ih zavoljela, naročito ooca Jovana, oficira JNA. Pitala sam ga: »Čika Jovane, jesi li ti bio u partizanima?« »Jesam, a što te to interesuje«. »I moja sestra Nevenka je bila partizanka« — povjeravala sam se ovom čovjeku čiji mi je blag izraz lica ulijevao povjerenje i sigurnost.

Čika-Jovan me onda pitao o teta-Jelki, u kakvom sam srodstvu s njom i ja sam mu opisala svoj život onako kako sam ga upa>.itila.

Savka i ja smo postale nerazdvojne. Zajedno smo učile, ali to teta-Jelki nije bilo pravo.

— Savka nije tvoj par — govorila je. — Vidi se na njima da su seljaci i da se ne znaju ponašati u gradu. Došlo je vrijeme da svaki drek može živjeti u Zagrebu.

Kad sam završila šesti razred, Savka me pozvala da ljetnje ferije provedemo kod njene bake i djeda u selu Čaprgincima kod Okučana u Slavoniji. Teta-Jelka je bila kategorički protiv: »Izbij to sebi iz glave« — rekla je. Ali se predomisli kad je došao čika-Jovan i valjda od straha pred oficirom — pustila me.

Kako mi je samo bilo lijepo sa Savkom u Čaprgincima. Valjala sam se po travi, kupila sijeno, jurila kokoške, vodila kravu na pašu. Savkina baka mi je rekla: »Ti kao da si se rodila na selu, a ne u Zagrebu«.

Subotom uveče Savka i ja smo išle da gledamo mladiće i djevojke kao igraju i pjevaju. Ona bi se uhvatila u kolo, ja nisam smjela, jer nisam znala da igram. Prišao mi je neki dječak i rekao: »Što ti ne igraš?« »Ne umijem« — odgovorila sam. »Pa da, frajlice zagrebačke igraju samo Štrausove valcere« — rekao je on i meni je zbog toga bilo veoma krivo.

Bila sam na selu svega deset dana kad je po mene došao čika-Jovan. Toliko mi je bilo lijepo da nisam ni osjetila kad je vrijeme proletjele.

— Jelka je svaki dan navaljivala da te dovedem — rekao je čika-Jovan nekako pravdajući se. — Kad je zaprijetila da će zapucati po tebe, kazao sam joj — dobro, odoh ja u Čaprgince.

Kad se Nevenka iz Titograda preselila u Sanski Most, pisala mi je da je posjetim za vrijeme ljetnjih ferija. I to sam učinila. Poslije 14 godina došla sam ponovo u svoj rodni kraj. Cijelog života sjećacu se svog povratka u zavičaj. Obišla sam svoje selo i naše staro ognjište. Mnogo je ljudi došlo da me vidi. Svi su se radovali što sam živa i zdrava.

Išla sam istim putem kojim su me ustaše odvele u logor. Sjećam se da sam nekome rekla: »Često je ovaj put vidim u svojim snovima, samo ne ovako

zelen, već sav krvav i po njemu razbacane ljudske glave, kape, ruke«.

Pričali su mi o mom ocu i majci. Momci su mi se udvarali govoreći da ni jedna Delička ne dočeka 18 godina neudata.

Vratila sam se u Zagreb puna srca.

U trećem razredu gimnazije postala sam član Komunističke partije Jugoslavije. Prijedlog je dao moj razredni starješina Mirko Zeželj, kome sam po povratku iz Sanskog Mosta ispričala cio svoj mukotrpni život.

Partijski sastanak održan je u profesorskoj zbornici. Profesor je rekao:

— Zoru Delić dugo su ubjeđivali da su joj roditelje ubili komunisti. Samo njeni grozničavi snovi, to njeno najdublje sjećanje na ustaški zločin u selu Kruharima, pomoglo joj je da u tu svirepu laž nikad do kraja ne povjeruje.

Dobila sam partijsku knjižicu, cvijeće i poljupce.

Tetka-Jelki o tome, naravno, nisam ništa rekla. Za moj prijem u Partiju saznala je slučajno. Došla je na roditeljski sastanak i na zidu vidjela sliku na kojoj sam bila i ja. Ispod slike je pisao — NOVO-PRIMLJENI ČLANOVI PARTIJE.

Kad je došla kući, potpuno se izbezumila:

— Ja zmiju odgajam. To zaista od tebe nisam očekivala. Svašta si mogla biti, i kurva, ali to nikad! Gubi mi se iz kuće! — rekla je, dograbila moju partijsku knjižicu i bacila u peć.

Uzela sam nešto svojih stvari i otišla kod moje drugarice Savke Delibašić.

— Baš dobro — rekao je njen tata. Ja ću te usvojiti.

Teta-Jelka se brzo ohladila. Došla je da me moli da se vratim. Plašila se da će odgovarati za svoj postupak.

— Na svijetu nemam nikog nego tebe — govorila je pokajnički. — Ne ostavljaj me samu i staru.

Na jednoj zabavi u Zagrebačkom glazbenom zavodu sreća sam vojnika sa titovkom i petokrakom. Zvao se Vlajko Skiba. Bio je profesor srpskohrvatskog jezika, rodom iz Mostara. Bila je to ljubav na prva pogled, i to prava ljubav. Čitavo veće bili smo zajedno i svaki ples bio je naš.

Toliko sam bila srećna da sam od sreće osjećala bol. Živeći među zidovima, u kavezu, sve do tog trenutka, ja sam bila mlada bez mladosti, »proljeće koje je zaboravilo da cvjeta«. Bila sam žedna života.

Tragedija je često *izazov* da čovjek bude još jači. Čvrsto sam bila odlučila da svaki svoj budući dan proživim kao da je posljednji, kao da sam cijelog života živjela baš za taj dan. Jer, čovjek se gasi brzo i nezadrživo. Hladi se, što rekao Ajnštajn, mnogo brže nego planeta na kojoj stoji.

Vlajku sam ispričala cio svoj život. Od njega sam saznala za nedaće kroz koje je prošla njegova porodica.

O mom poznanstvu sa Vlajkom potanko sam upoznala teta-Jelku. Zgranula se:

— Ti si dosad bila poštena djevojka i nemoj dozvoliti da za tobom na ulici pokazuju prstom i vrte glavom. S vojnicima idu samo kuharice i kurve. Govorila mi je da vjeruje da taj vojnik iz Mostara sigurno ima ženu i djecu, a preda mnom se samo pravi momak.

Ogorčeno sam se borila za svoju prvu ljubav. Branila sam Vlajka svim srcem i dušom. Vidjevši

moju odlučnost, teta-Jelka je pomalo popuštala. Na kraju krajeva, rekla je, možda bi i pristala da se zabavljam s tim vojnikom ako je katoličke vjere.

Željela sam da se Vlajko sviđa i mojoj teta-Jelki. Na prvom sastanku upitala sam ga: »Da ti nisi slučajno katolik?« »Ja sam komunist«, odgovorio je on smiješeći se. »Bio sam skojevac za vrijeme rata«.

Kad sam se vratila kući, teta-Jelka je zatražila da joj referišem. Ispričala sam sve što mi je Vlajko rekao o sebi. Ona je sjela i odmah napisala pismo svome bratu u Americi. Od tate Slavka sam dobila uskoro podugačko pismo u kome mi je rekao da ne činim gluposti, već da dođem kod njega u Čikago. Odgovorila sam mu da idem svojim putem.

— I okupana svinja ide u brlog — citirala je teta-Jelka Sv. Pavla.

Vlajko i ja odlučili smo da se vjenčamo čim završim gimnaziju. Kad sam teta-Jelki saopštila da se udajem, bila je šokirana. Pošto nije mogla da me odudaje odvрати, rekla je:

— A šta ću ja bez tebe, Zoro? Ko će me jadnicu sahraniti?

Te noći nisam zaspala. Pretresla sam cio svoj život. Kroz glavu su mi stalno prolazile riječi koje je teta-Jelka izgovorila pri našem prvom viđenju: »Hrani sirotu na svoju sramotu«. Sutradan sam Vlajku rekla:

— Udajem se za tebe, ali pod jednim uslovom. Sa mnom mora živjeti i teta-Jelka.

— U redu — rekao je Vlajko. — Idemo u Mostar sve troje.

Udala sam se u 18. godini, kao što su se sve Dedičke udavale. Vlajko i ja vjenčali smo se 29. novembra 1956. na Dan naše Republike. Rodila sam dvoje djece — Milorada i Slavicu. Othranila sam ih, kažu,

više toplinom pogleda, više osmijehom, nego mlijekom. Nikad ni na jedno nisam podigla ruku. Oni imaju sve što ja nisam imala — oca, majku, sretnu mladost. I tačan datum rođenja. Da, i to.

U mojoj porodici teta-Jelka je proživjela 22 godine. Umrla je u 91. Sahranili smo je na mostarskom katoličkom groblju, poštujući njena vjerska ubjeđenja. Gdje je njena duša? Da li je ugledala ono drugo lice neba, lice bez ogrebotina i ožiljaka?

Nedavno su me posjetili neki ljudi bliski katoličkoj crkvi u Mostaru. Rekoše da je »Glas koncila« pripremio vrlo dirljiv članak o mojoj teta-Jelki, pa oni došli da priupitaju hoću li ja nešto lijepo da izjavim o toj svetici koja me, vele, odgajila i otkranila.

Sad sam sve rekla. Morala sam, jer čovjek nije rijeka da se ne osvrće.